

Μ. Τ. Κικέρων

ΒΙΟΣ, ΡΗΤΟΡΙΚΑ & ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΑ ΣΥΓΓΡΑΜΜΑΤΑ
ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ Γ. ΛΑΔΟΒΡΕΧΗ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Ο Κικέρων έζησε στη Ρώμη την περίοδο από το 106 π.Χ. έως το 43 π.Χ. που δολοφονήθηκε. Κατά τη διάρκεια της ζωής του άφησε πληθώρα συγγραμμάτων με ιδέες που δεν χαρακτηρίζονται ούτε από καινοτομία, ούτε από κάποιου είδους τολμηρότητα, υπήρξε όμως πρωτοπόρος μ' έναν άλλο τρόπο. Στους προλόγους και τις εισαγωγές των έργων του επαναλάμβανε τακτικά πως πρόθεσή του ήταν να κάνει γνωστή την ελληνική φιλοσοφία στο ρωμαϊκό αναγνωστικό κοινό. Αυτή η διαδικασία απαίτησε τον εμπλουτισμό της περιορισμένης εκφραστικότητας λατινικής γλώσσας με όρους που θα μπορούσαν να περιγράψουν αφηρημένες και επιστημονικές έννοιες που στερούνταν. Ο στόχος επετεύχθη και μάλιστα ξεπεράστηκε. Η επιστημονική και φιλοσοφική ορολογία της προ Κικέρωνα φτωχής λατινικής, χαρακτηρίζει μέχρι σήμερα όλες τις γλώσσες του δυτικού κόσμου. Σε αρκετές περιπτώσεις, μέσω της διαδικασίας των αντιδανείων, έχει εμπλουτίσει ακόμα και την ελληνική.

Ο αναγνώστης που δεν ενδιαφέρεται για το γλωσσολογικό κομμάτι, θα βρει στο κικερώνειο corpus εκτός από ένα κομμάτι πολύτιμων ιστορικών τεκμηρίων για τη ζωή στη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία και μια συνοπτική παρουσίαση των σημαντικότερων ελληνικών φιλοσοφικών ρευμάτων από τον 5^ο μέχρι και τον 1^ο αι. π.Χ.. Ο συγγραφέας ενώ παραδεχόταν ότι βασίζεται σε συγκεκριμένα έργα Ελλήνων φιλοσόφων, τόνιζε ότι δεν τα αντιγράφει αλλά κριτικά αναπαράγει το περιεχόμενό τους. Η αλήθεια βρίσκεται ως συνήθως κάπου στη μέση και οι σύγχρονοι ερευνητές έχουν ανακαλύψει ουκ ολίγες παραφωνίες στα σημεία που ο Κικέρων προσπαθεί να σταθεί κριτικά απέναντι στα πρωτότυπα. Η παροιμιώδης αλαζονεία του, όχι απολύτως αδικαιολόγητη, τράφηκε από ένα πολύ εργατικό πνεύμα που τελικά του έδωσε τη θέση που ήλπιζε στην ιστορία, αφού έγινε ένας από τους σημαντικότερους πυλώνες στην ανέγερση του ελληνορωμαϊκού πολιτισμού.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΟ

Π.Χ.

109 Γέννηση Τίτου Πομπώνιου Αττικού

106 Γέννηση Μάρκου Τυλλίου Κικέρωνα

Περί το 103 Γέννηση Κόιντου Τυλλίου Κικέρωνα

100 Γέννηση Γαΐου Ιουλίου Καίσαρα

91-89 Συμμαχικός Πόλεμος (*bellum sociale*)

89-85 Α΄ Πόλεμος κατά του Μιθριδάτη

88-82 Εμφύλιος Πόλεμος

82-79 Δικτατορία του Σύλλα

- 81 Έναρξη δικηγορικής καριέρας Κικέρωνα
- 79 Λόγος υπέρ Σέξτου Ρόσκιου Αμερίνου
- Περί το 79 Γάμος Κικέρωνα και Τερεντίας
- 79-77 Περιήγηση Κικέρωνα σε Ελλάδα και Μ. Ασία
- Περί το 75-76 Γέννηση της κόρης του Κικέρωνα, Τυλλίας
- 75 Ο Κικέρων Ταμίας (*quaestor*) στη Σικελία και νεοεισερχόμενος στο συγκλητικό σώμα.
- 70 Υπατεία Πομπήιου και Μάρκου Λικίνιου Κράσσου.
Λόγος κατά Βέρρη.
- 69 Ο Κικέρων αγορανόμος (*aedile*).
- 67 Επιχείρηση Πομπήιου κατά των πειρατών της Μεσογείου.
Γέννηση του ανιψιού του Κικέρωνα, Κόιντου Τυλλίου Κικέρωνα.
Αρραβώνας Τυλλίας με τον Γάιο Καλπούρνιο Πείσωνα.
- 66 Ο Κικέρων πραίτωρ (*praetor*).
- 66-62 Επιχείρηση Πομπήιου κατά του Μιθριδάτη.
- 65 Γέννηση του υιού Μάρκου Τούλιου Κικέρωνα.
- 63 Ο Κικέρων ύπατος (*consul*).
Αποκάλυψη της συνωμοσίας του Κατιλίνα.
Γέννηση του μετονομασθέντα Γαΐου Ιουλίου Καίσαρα Οκταβίου
- 62 Ο Κόιντος πραίτωρ.
Γάμος Τυλλίας με Γ. Καλπούρνιο Πείσωνα
- 61-59 Ο Κόιντος κυβερνήτης της Ασίας.
- 60 Α΄ Τριανδρία (Καίσαρας-Πομπήιος-Κράσσος)
- 59 Ο Ιούλιος Καίσαρ ύπατος.
- 58 Πούμπλιος Κλώδιος Πούλχερ δήμαρχος (*tribune*).
- 58-49 Ο Καίσαρ κυβερνήτης της Γαλατίας.
Γαλατικός Πόλεμος.
- 58-57 Ο Κικέρων εξόριστος στην Ελλάδα.
- 57 Θάνατος Καλπούρνιου Πείσωνα.
- 56 Συνάντηση Καίσαρα και Πομπήιου στη Λούκα για ανανέωση της Α΄ Τριανδρίας.
Ο Κικέρων τάσσεται με τα συμφέροντα του Καίσαρα και εκφωνεί τον *De provinciis consularibus*.
- 55 Δεύτερη υπατεία Πομπήιου και Κράσσου.

- Η Τυλλία παντρεύεται τον Φούριο Κράσιππο.
Ο Κικέρων γράφει το *De oratore*.
- 54-52 Ο Κόιντος και ο Καίσαρας στη Γαλατία.
- 54 Ο Κικέρων αρχίζει τη συγγραφή του *De re publica* (εκδίδεται το 51).
- 53 Εκστρατεία Κράσσου εναντίον των Πάρθων. Πεθαίνει στην Κάρχη (Carrhae).
Ο Κικέρων ελευθερώνει τον σκλάβο Τίρο.
Ο Κικέρων μέλος του κολλεγίου των οιωνοσκόπων.
- 52 Δολοφονία Πούμπλιου Κλώδιου Πούλχερ.
Ο Κικέρων αναλαμβάνει την υπεράσπιση του Τ. Α. Μύωνα.
Ο Πομπήιος μοναδικός ύπατος.
- 52/51 Διαζύγιο Τυλλίας και Κράσιππου.
- 52- ... Ο Κικέρων συγγράφει το *De legibus*.
- 51-50 Ο Κικέρων κυβερνήτης της Κιλικίας.
- 50 Γάμος Τυλλίας με Πούμπλιο Κορνέλιο Ντοραμπέλα.
- 49-45 Εμφύλιος Πόλεμος.
- 49-48 Ο Κικέρων διοικητικό στέλεχος υπό τον Πομπήιο στην Ελλάδα.
48 Ήττα Πομπήιου στα Φάρσαλα και δολοφονία του.
Επιστροφή Κικέρωνα στην Ιταλία.
- 48-44 Δικτατορία Ιουλίου Καίσαρα.
- 47 Απονομή *χάριτος* από τον Καίσαρα στον Κικέρωνα.
- 46 Αυτοκτονία Μάρκου Πόρκιου Κάτωνα .
Διαζύγιο Κικέρωνα και Τερεντίας. Παντρεύεται την Πουμπλία.
- 45 Θάνατος Τυλλίας.
Διαζύγιο Κικέρωνα με Πουμπλία.
Ο Κικέρων σε συγγραφικό πυρετό, γράφει τα *Hortensius, Academica, De finibus bonorum et malorum, Tusculanae disputationes, De natura deorum*.
- 44 Δολοφονία Ιουλίου Καίσαρα.
Συγγραφή των *De divinatione, De fato, De officiis*.
- 44/43 Ο Κικέρων εκφωνεί τους δεκατέσσερις *Φιλιππικούς* του κατά του Αντωνίου.
- 43 Μάχη στη Μουτίνα.
Συνασπισμός Αντωνίου-Οκταβιανού-Λέπιδου (Β΄ Τριανδρία).
Ο Κικέρων, ο Κόιντος και ο γιός του δολοφονούνται¹.

¹ Anthony Everitt, *Cicero, The life and times of Rome's greatest politician*, Random House Trade Paperbacks, N. York, 2003, p. 10-12

ΒΙΟΓΡΑΦΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ

Ο Μάρκος Τύλλιος Κικέρων γεννήθηκε στις 3 Ιανουαρίου του 106 π.Χ. Κατά τον Πλούταρχο η ζωή του είχε προαναγγελθεί από οίωνους που αποκάλυπταν τη σπουδαιότητα και την ακεραιότητα του χαρακτήρα του. Τη μητέρα του έλεγαν Έλβια και καταγόταν από αριστοκρατική οικογένεια της Ρώμης². Για τον πατέρα του γνωρίζουμε λιγότερα αλλά παρότι ήταν ένας καλλιεργημένος και σημαντικός άνδρας δεν φαίνεται να είχε αριστοκρατική καταγωγή. Η γενέτειρά του, το βραχώδες Αρπίνο Ν.Α. της Ρώμης, ήταν άλλοτε επικράτεια της αρχαίας φυλής των Σαμνιτών και επίσης ιδιαίτερη πατρίδα του Γ. Μάριου. Ο Κικέρων την περιγράφει με ιδιαίτερη νοσταλγία στην εισαγωγή του δεύτερου βιβλίου της πραγματείας *De legibus*. Το πατρικό του, αιώνες αργότερα στέγασε το μοναστήρι του Α. Δομίνικου. Το όνομα γένους (*gentilicium*) Κικέρων, κατά τον Πλούταρχο είχε αποκτηθεί από τον γενάρχη λόγω μιας κρεατοελιάς που είχε στη μύτη του σε σχήμα ρεβιθίου που στα λατινικά αποδίδεται με τον όρο *cicer*. Ο Πλίνιος πάλι, πίστευε πως το όνομα οφειλόταν στην καλλιέργεια του εν λόγω φυτού από την οικογένεια³. Είχε έναν αδελφό, τον Κόιντο, δύο χρόνια νεότερο.

Την πρώτη εκπαίδευσή του έλαβε από τον ποιητή Αρχία, στο σπίτι του Λούκουλλου. Γύρω στα 16 του χρόνια και με την έλευσή του στο φόρουμ η προστασία του ανατέθηκε από τον πατέρα του, στον Κ. Μούκιο Σκαιόλα τον οίωνοσκοπο (*augur*), όπως μας παραδίδει ο ίδιος στο *De amicitia*. Δίπλα του μελέτησε τους νόμους ενώ ταυτόχρονα εξασκούσαν στη βελτίωση των ρητορικών του ικανοτήτων⁴. Μετά το θάνατο του Σκαιόλα, η προστασία του ο Κικέρωνα ανατέθηκε στον πολύ νεαρότερο Μάρκο Πούπιο Πείσωνα και η σχέση που οι δύο τους ανέπτυξαν λειοδορήθηκε από το Σαλλούστιο ως ομοφυλοφιλική⁵.

Κατά το *Συμμαχικό Πόλεμο* το 91-89 π.Χ. εκστράτευσε υπό τις διαταγές του υπάτου Γναίου Πομπήιου Στράβωνα.

Όταν ο *Μιθριδατικός Πόλεμος* (89-85 π.Χ.), ανάγκασε τον Φύλωνα το Λαρισαίο και το Μόλωνα το Ρόδιο, να καταφύγουν στη Ρώμη, ο Κικέρων έσπευσε να γίνει μαθητής και των δύο εντρυφώντας βαθύτερα στη φιλοσοφία και την ρητορική τέχνη. Την ισχυρότερη ώθηση όμως για βελτίωση, όπως ο ίδιος ομολόγησε στο *Brutus*, την έλαβε παρακολουθώντας τον ρήτορα Ορτήνσιο να αγορεύει. Ο θαυμασμός του για την τεχνική του και η καταξίωση που απολάμβανε λόγω αυτής ο συνάδελφός του ξύπνησε μέσα του μια υγιή ανταγωνιστικότητα που κράτησε σ' όλη τους τη ζωή. Όμως ο Κικέρων είχε την τύχη και τη γενναιοδωρία να φιλοξενεί στο σπίτι του και τον Στωικό Διόδωτο με τον οποίο συχνά συζητούσε φιλοσοφικά ζητήματα, μια συνήθεια που επίσης λειτούργησε διδακτικά.

Το 79 π.Χ., παντρεύτηκε την Τερεντία με την οποία έζησε τα επόμενα τριάντα χρόνια. Τότε ήταν που οι προγραφές και η κατάχρηση εξουσίας κατά τη δικτατορία του Σύλλα οδήγησαν αρκετούς Ρωμαίους πολίτες στα δικαστήρια και έτσι δόθηκε στον Κικέρωνα η ευκαιρία ν' αποδείξει την ρητορική του διάνοια. Η πρώτη σημαντική υπόθεση που κέρδισε ήταν, τον ίδιο χρόνο, υπέρ του Σέξτου Ρόσκιου Αμερίνου, κατά του Χρυσόγονου που ήταν προστατευόμενος του Σύλλα⁶. Λίγο μετά τη δίκη αναχώρησε από τη Ρώμη και περιηγήθηκε στην Ελλάδα και την Μικρά Ασία. Αυτή του η κίνησή ερμηνεύτηκε από τον Πλούταρχο ως μια προσπάθεια ν' αποφύγει την οργή του ηττημένου Σύλλα αλλά εκείνος υποστήριξε πως η ευπαθής του υγεία είχε ανάγκη αποκατάστασης⁷. Παρόλα αυτά εκμεταλλεύτηκε το ταξίδι στο

² *The Life of Marcus Tullius Cicero*: by Conyers Middleton, D. D., Principal Librarian to the University of Cambridge, London: printed by W. Green, 4, Grange-Court, Carey Street, for the proprietors, Military Chronicle and Military Classics Office, 14, Charlotte-Street, Bloomsbury, and to be had of all the booksellers.-1816, p. 1

³ Στο ίδιο, p. 4-5

⁴ Στο ίδιο, p. 8-11

⁵ Anthony Everitt, *ό.π.*, p. 40

⁶ *The Life of Marcus Tullius Cicero*: by Conyers Middleton, p. 26-27

⁷ Στο ίδιο, p. 19-20

έπακρο, εμπλουτίζοντας τις ρητορικές και φιλοσοφικές του γνώσεις δίπλα σε κορυφαίες πνεύματα της εποχής⁸.

Μετά το θάνατο του Σύλλα, ο Κικέρων γυρίζοντας στη Ρώμη, λέει ο Πλούταρχος, έκανε μια στάση στο μαντείο των Δελφών για να ρωτήσει με ποιο τρόπο θα κατάφερνε να κατακτήσει τη μεγαλύτερη δόξα. Ο χρησμός που του δόθηκε ερμηνεύτηκε ως παρότρυνση ν' ακολουθεί πάντα το δρόμο που του υπαγόρευε η δική του διάνοια και όχι αυτή της κοινής γνώμης. Ο C. Middleton αμφισβητεί την αξιοπιστία αυτής της μαρτυρίας, διότι θεωρεί πως αυτή η κίνηση δεν ταίριαζε στην προσωπικότητα του Κικέρωνα⁹. Εξετάζοντας όμως την εξελικτική πορεία στη σκέψη του, αντιπαραβάλλοντας π.χ. τα όσα πρεσβεύει στο *De legibus* με τις θέσεις που υποστηρίζει στα *De natura deorum*, *De divinatione*, *De fato*, και εφόσον θεωρήσουμε πως τα συγγράμματά του αντικατοπτρίζουν τα προσωπικά του αισθήματα και δεν είναι απλώς ρητορικά τεχνάσματα, θα λέγαμε πως το 77 π.Χ. είναι πάρα πολύ πιθανό να έκανε αυτή τη στάση και όχι μόνο για να θαυμάσει την αρχιτεκτονική του χώρου.

Γύρω στο 76 π.Χ. γεννιέται η κόρη του Τυλλία. Την ίδια περίοδο ψηφίζεται για να υπηρετήσει το κράτος ως ταμίας στη Σικελία και ξαναφεύγει για το Λιλύβαιο. Η θέση ήταν πολύ σημαντική γιατί του έδινε τη δυνατότητα να μπει στην σύγκλητο και να διεκδικήσει διαδοχικά όλα τα αξιώματα του *cursus honorum*. Στις Συρακούσες ανακάλυψε και το μέχρι εκείνη στιγμή άγνωστο σημείο ταφής του Αρχιμήδη. Μετά το τέλος της θητείας του συνειδητοποίησε πως είχε επενδύσει πολλά σ' αυτή τη θέση αλλά μάταια καθώς η αναγνώριση που περίμενε δεν ήρθε ποτέ. Κατάλαβε πως αν ήθελε επιβράβευση έπρεπε να δραστηριοποιηθεί στο κέντρο των εξελίξεων, δηλαδή στη Ρώμη¹⁰. Η περίοδος στη Σικελία όμως απέδωσε ανέλπιστους καρπούς λίγα χρόνια αργότερα, όταν το 70 π.Χ. εκπροσωπεί τους κατοίκους της, εναντίον του πρώην πραιτώρα τους, του Γαΐου Βέρρη. Ο Κικέρων κερδίζει την υπόθεση ανεβάζοντας το επαγγελματικό του κύρος και βάζοντας άλλο ένα λιθαράκι στο χτίσιμο του προσωπικού του μύθου. Ακολούθησε το αξίωμα του αγορανόμου το 69 π.Χ. και τρία χρόνια αργότερα του πραιτώρα. Το 65 π.Χ. γεννήθηκε ο γιός του.

Η επόμενη χρονιά σταθμός ήταν το 63 π.Χ.. Ο Κικέρων αποκτά την υπατεία και με δύο λόγους που εκφωνεί ενώπιον της συγκλήτου και δύο ενώπιον του λαού, αποκαλύπτει την επικείμενη συνωμοσία του πολιτικού του αντιπάλου Κατιλίνα. Οι συνωμότες συλλαμβάνονται και εκτελούνται χωρίς να προηγηθεί δίκη. Γι' αυτή του την πράξη κερδίζει τον τίτλο του *pater patriae*, μια τιμή που εφευρέθηκε ειδικά γι' αυτόν και αργότερα καταχράστηκε επανειλημμένα από τους δικτάτορες. Όμως αυτή η εξέλιξη έμελλε να σημαδέψει αρνητικά την καριέρα του και με την αλλαγή των πολιτικών συγκυριών, να οδηγηθεί πρώτα στην εξορία και μετά στην πολιτική αδράνεια που έγινε αφορμή της λογοτεχνικής του εκτόνωσης.

Το 60 π.Χ. του προτάθηκε να συμμετέχει στην μυστική πολιτική συμμαχία του Καίσαρα, με τον Κράσσο και τον Πομπήιο, όμως το θεώρησε αντίθετο με τις ιδεολογικές του αρχές και αρνήθηκε. Ήταν άλλη μια κίνηση που άφησε τα σημάδια της στα επόμενα στάδια της ζωής του¹¹.

Το 58 π.Χ. με την εκλογή του Κλώδιου (ορκισμένου εχθρού του Κικέρωνα) στη δημαρχία, και ενώ ύπατοι ήταν ο Καίσαρ και ο Πομπήιος, ο νόμος για την εκτέλεση συνωμοτών εναντίον της Δημοκρατίας άλλαξε και έφερε τον Κικέρωνα σε τόσο δεινή θέση (λόγω του τρόπου που ενήργησε στην υπόθεση Κατιλίνα) ώστε να εγκαταλείψει κρυφά τη Ρώμη και να βρει καταφύγιο στην επαρχία της Θεσσαλονίκης. Αμέσως μετά κηρύχθηκε εξόριστος και η περιουσία του κατασχέθηκε ή καταστράφηκε. Το 57 π.Χ. μετά τη λήξη της θητείας του Κλώδιου καταφέρνει να επιστρέψει¹². Το 56 π.Χ. φαίνεται να έχει συνειδητοποιήσει την αδύναμη θέση του και αγορεύει υπέρ της παράταξης της διοίκησης του Καίσαρα στη Γαλατία τον *De provinciis consularibus*. Θ' ακολουθήσουν μια σειρά από λόγους υπέρ του Καίσαρα και των οπαδών του.

⁸ Στο ίδιο, π. 31-32

⁹ Στο ίδιο, π. 39

¹⁰ Anthony Everitt, ό.π., π. 72-74

¹¹ Στο ίδιο, π. 130-131

¹² Στο ίδιο, π. 140-143

Το 52 π.Χ. ο Κλώδιος σκοτώνεται και ο Κικέρων αναλαμβάνει με ιδιαίτερη ικανοποίηση την υπεράσπιση του δολοφόνου του, Τίτου Άννιου Μίλωνα. Το ίδιο έτος ο Πομπήιος γίνεται λόγω των ιδιαίτερων πολιτικών συνθηκών μόνος ύπατος και περνάει διάφορους νέους νόμους ένας εκ των οποίων αναγκάζει τον Κικέρωνα ν' αναλάβει τη διοίκηση της Κιλικίας. Το 51 π.Χ. αποδέχεται απρόθυμα τη θέση και αναχωρεί για τη Μ. Ασία. Έθεσε μόνο την προϋπόθεση ότι θα έμενε αυστηρά για ένα χρόνο, αφού σε καμία περίπτωση δεν επιθυμούσε την παράταση της θητείας του¹³.

Επιστρέφει στη Ρώμη το 49 π.Χ. ενώ ο εμφύλιος μεταξύ Καισαρικών και Πομπηϊανών ήδη μαίνεται. Τελικά ακολουθεί τον Πομπήιο στην Ανατολή και γίνεται διοικητικό στέλεχος του στην Ελλάδα. Το 48 π.Χ. ο Καίσαρ γίνεται δικτάτορας και ο Κικέρων παραμένει σε στάση αναμονής στο Βруνδίζιο. Ένα χρόνο αργότερα επιστρέφει στη Ρώμη αφού γίνει αποδέκτης της καισαρικής επιείκειας (*clementia*), κάτι που αναγκαστικά χρωματίζει τη στάση του στα δημόσια πράγματα. Η Τερεντία, μάλλον δεν στάθηκε στο ύψος των περιστάσεων κατά την απουσία του και το 46 π.Χ. παίρνουν διαζύγιο.

Το 45 π.Χ. η Σύγκλητος είχε καταργηθεί και τα δικαστήρια είχαν κλείσει και ενώ η αναγκαστική πολιτική απραξία τον έχει ήδη οδηγήσει στην απομόνωση και τη συγγραφή, πεθαίνει η κόρη του και βυθίζεται στο πένθος. Αυτή η εξέλιξη υπήρξε αποφασιστικής σημασίας για τη στροφή που έκανε στη θεματολογία των συγγραμμάτων του, που έγινε πια κυρίως φιλοσοφική. Η δολοφονία του Καίσαρα όμως αναπτρώνει το πολιτικό του φρόνιμα που τον εμπλέκει ξανά στην επικίνδυνη δημόσια ζωή.

Την περίοδο 44-43 π.Χ. εκφωνεί μια σειρά λόγων εναντίων του Αντωνίου στο πρόσωπο του οποίου αναγνωρίζει πλέον τον ισχυρότερο κίνδυνο κατά της Δημοκρατίας. Ο φόβος για τη ζωή του συνυπάρχει με την ελπίδα ότι η πολιτική κατάσταση μπορεί ακόμα ν' ανατραπεί. Τελικά όταν το 43 π.Χ. πια επισήμως σχηματίζεται η Β' Τριανδρία, το όνομα του Κικέρωνα περιλαμβάνεται στις προγραφές της. Σύντομα έρχεται το τέλος του αφού δεν καταφέρνει πια να διαφύγει και δολοφονείται στην Γκαέτα, βόρεια της Καμπανίας¹⁴.

ΈΡΓΑ

DE INVENTIONE

Η πραγματεία *De inventione* είναι ένα νεανικό έργο του Κικέρωνα, το οποίο πιθανόν γράφτηκε όταν σπούδαζε στοιχεία ρητορικής και είναι ίσως τίποτα περισσότερο από ένα λεπτομερές σημειωματάριο στο οποίο αποτύπωνε τις διδαχές του δασκάλου του. Σ' αυτό πρόσθεσε αργότερα συμβατικές εισαγωγές, όταν αποφάσισε να το εκδώσει. Είναι ένα ανώριμο έργο, άκαμπτο, διδακτικό και επίσημο, και δεν έχει, εκτός από τις εισαγωγές, κανένα σημάδι του στυλιστικού πλούτου και ευρύτητας της σκέψης που θα χαρακτήριζαν τα ρητορικά έργα της μεταγενέστερης περιόδου. Δεν προκαλεί έκπληξη λοιπόν πως όταν συνέγραψε το *De oratore* στο απόγειο της καριέρας του ως δικηγόρος, ο Κικέρων μιλούσε υποτιμητικά για το *De inventione* και μάλιστα άφηγε υπονοούμενα πως η έκδοσή του ήταν ένα λάθος.

Δεν γνωρίζουμε κάτι συγκεκριμένο για την χρονολογία της συγγραφής του εκτός από την δήλωση του ίδιου του Κικέρωνα που είπε πως ήταν τότε κάτι ανάμεσα σε παιδί και έφηβο. Το σίγουρο είναι πως δεν περιέχει καμία αναφορά σε γεγονότα μεταγενέστερα του 91 π.Χ. παρόλο που οι αναφορές σε προγενέστερες περιόδους της ρωμαϊκής ιστορίας είναι

¹³ Στο ίδιο, p. 176

¹⁴ Στο ίδιο, p. 286

συνηθισμένες. Αυτό δεν επιβεβαιώνει ότι γράφτηκε πριν απ' αυτή την χρονολογία αλλά είναι μια ισχυρή υπόνοια ότι δεν θα μπορούσε να ανήκει σε πολύ μεταγενέστερη περίοδο¹⁵.

Το ίδιο ασαφές είναι και η σχέση του *De Inventione* με άλλη ρητορική εργασία της ίδιας περιόδου που αρχικά συσχετίστηκε με τον Κικέρωνα. Πρόκειται για ένα έργο αφιερωμένο σε κάποιο Γάιο Χερέννιο και εξαιτίας της αβεβαιότητας για τον συγγραφέα του, πλέον αναφέρεται ως *Δημιουργός του Χερέννιου*. Είναι μία ολοκληρωμένη πραγματεία για τη ρητορική, ενώ το *De inventione* είναι ημιτελές. Τα κοινά τους τμήματα έχουν ένα υψηλό δείκτη ομοιότητας που οδηγεί στο συμπέρασμα ότι έχουν κοινή προέλευση. Το μόνο σίγουρο είναι πως και τα δύο προέρχονται από ελληνικά τεχνικά συγγράμματα για τη ρητορική που προσαρμόστηκαν για Ρωμαίους μαθητές από το δάσκαλό τους.

Ο συγγραφέας του ελληνικού εγχειριδίου δεν μπορεί να προσδιοριστεί αλλά έχει θετικά φανεί πως το σημαντικό κομμάτι του βιβλίου που σχετίζεται με τον προσδιορισμό της αιτίας (*constitutio causae*), προέρχεται με κάποιες τροποποιήσεις από τον Ερμαγόρα της Τέμνου, ένα ρήτορα του 2^{ου} αι. π.Χ. που ήταν ο πρώτος που οργάνωσε της αρχές της τέχνης του. Ο Ερμαγόρας έκλινε σημαντικά προς τη στωική λογική, και οι στωικές ιδέες εμφανίζονται συχνά στο *De inventione* αλλά κανείς Στωικός δεν μνημονεύεται. Από την άλλη υπάρχουν συχνές αναφορές και στους Περιπατητικούς και αυτό δείχνει πως η πηγή του Κικέρωνα συνδύασε τα στωικά και περιπατητικά διδάγματα.

Είναι ένα αρχαίο εγχειρίδιο ρητορικής που εκπαίδευε τους άνδρες μόνο στον προφορικό λόγο και αποκλειστικά σ' αυτόν εντός του δικαστηρίου. Πρόκειται για την διδασχή του αντιπαρατιθέμενου διαλόγου. Επιπλέον ασχολείται με το ζήτημα της δίκης όσο και με το στυλ. Το *εύρημα/inventio*, δηλαδή η εύρεση του υλικού και αποδείξεων, ήταν το κύριο και σημαντικότερο κομμάτι κάθε επίσημης πραγματείας στη ρητορική. Ο συγγραφέας ασχολείται με την ανάπτυξη της έννοιας του ευρήματος και τη χρήση των υπολοίπων εννοιών εντός μιας δικαστικής αίθουσας. Έτσι η ρητορική γίνεται ένας «Πρακτικός οδηγός της Υπεράσπισης», γι' αυτό μεγάλο μέρος του *De inventione* διαβάζεται σαν δικαστικό βιβλίο.

Το *εύρημα* ήταν το πρώτο από τα πέντε τμήματα της ρητορικής πραγματείας, τα ακόλουθα κεφάλαια αφορούσαν την *οργάνωση/dispositio*, την *έκφραση* και *ύφος* (*elocutio*), *μνήμη* (*memoria*) και *εκφώνηση* (*actio* ή *pronuntiatio*)¹⁶. Ο Κικέρων σκόπευε να γράψει μια ολοκληρωμένη Ρητορική αλλά μόνο το κομμάτι του ευρήματος ολοκληρώθηκε. Σ' αυτό οφείλεται ο τίτλος που του αποδίδεται για αιώνες παρόλο που ο αρχικός του τίτλος *Ρητορικά Βιβλία* (*Rhetorici libri*) έδινε μια πιο ξεκάθαρη ιδέα για το πλάνο εργασίας¹⁷.

DE ORATORE

Το 55 π.Χ. που φαίνεται να γράφτηκε ο διάλογος, ο Κικέρων είχε μόλις ένα χρόνο στη Ρώμη, αφού λόγω της υπόθεσης Κατιλίνα το διάστημα 58-57 π.Χ. βρισκόταν εξόριστος στην Ελλάδα. Η πραγματεία *De oratore* είναι αφιερωμένη στο αδελφό του Κόιντο, ο οποίος τον είχε αρχικά παροτρύνει στην συγγραφή της. Η υπόθεση διαδραματίζεται στο Τούσκουλο, στο εξοχικό του Λ. Λικίνιου Κράσσου, το 91 π.Χ., την εποχή δηλαδή που ξέσπασε ο Συμμαχικός Πόλεμος με ένα από τα κύρια αιτήματά του να είναι η απόκτηση του *δικαιώματος του Ρωμαίου*

¹⁵ Κατά τον Michael von Albrecht, *Ιστορία της Ρωμαϊκής Λογοτεχνίας από τον Ανδρόνικο ως το Βοήθιο και η σημασία της για τα νεότερα χρόνια*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2013, σ. 587, το έργο γράφτηκε το 81/80 π.Χ.. Την ίδια άποψη έχει και ο Anthony Everitt, p. 10

¹⁶ Για την αντιστοίχιση των ρητορικών όρων από τα Λατινικά στα Αρχαία Ελληνικά συμβουλευτήκα το greek-language.gr, Δ2. Τα στάδια σύνθεσης του λόγου.

¹⁷ Cicero, *De Inventione, De Optimo Genere Oratorum, Topica*, English translation by H. M. Hubbell, Talcot professor of Greek, Yale University, Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press, London, William Heinemann LTD, MOMXLIX, p. vii-x

πολίτη (*civitas romana*) για όλους τους Ιταλιώτες¹⁸. Το πολιτικό σκηνικό ήταν φορτισμένο αλλά επ' ευκαιρία της αργίας για τον εορτασμό των *Ludi Romani*, ο Κράσσος με τη συντροφιά του πεθερού του, οιωνοσκόπου Κ. Μούκιου Σκαιόλα, του παππού του Μάρκου Αντωνίου της δεύτερης τριανδρίας, Μάρκου Αντωνίου του πρεσβύτερου και δύο νεότερων πολιτικών του συνοδοιπόρων, του Π. Σουλπίκιου Ρούφου και του Γ. Αυρήλιου Κόττα, αποσύρεται για τριήμερη ξεκούραση στην εξοχική κατοικία του.

Ο τριήμερος διάλογος εκτείνεται σε τρία βιβλία και αφορμάται από τα πραγματικά γεγονότα. Το περιεχόμενό του υποτίθεται ότι έγινε γνωστό στον Κικέρωνα από τα λεγόμενα, του Γ. Αυρήλιου Κόττα που ήταν παρών. Παρόλα αυτά το έργο διατηρεί πολύ ελεύθερη σχέση με την πραγματικότητα και αποδίδει περισσότερο όχι αυτά που ειπώθηκαν αλλά αυτά που ο συγγραφέας του θα ήθελε ή θα του άρεσε να έχουν ειπωθεί στη δεδομένη περίπτωση. Ο Κράσσος με τον Αντώνιο είναι οι αδιαμφισβήτητοι πρωταγωνιστές του διαλόγου, με τους υπόλοιπους να εκθέτουν περιστασιακά κάποιον αντίλογο αλλά όχι ολοκληρωμένες απόψεις. Οι θέσεις που εκτίθενται από τον Κράσσο απηχούν σε μεγάλο βαθμό τα πιστεύω του ίδιου του Κικέρωνα, αλλά και εμπειρίες του τις οποίες γνωρίζουμε μέσω άλλων έργων, όπως π.χ. όταν γίνεται αναφορά στην νευρικότητα που ένιωθε ο Κράσσος πριν από κάθε του λόγο, πράγμα που παραδίδεται με πανομοιότυπο τρόπο στο λόγο *Pro Cluentio* όταν ο Κικέρων αναφέρεται στον εαυτό του. Όμως όταν ο Κράσσος και ο Αντώνιος προβλέπουν ότι θα υπάρξει ένας ρήτορας που θα ξεπεράσει σε ικανότητα τον Κράσσο, ο Κικέρων δεν ταυτίζεται παρά με εκείνη τη μελλοντική προσωπικότητα που θα φτάσει τη ρητορική τέχνη στο απόγειό της, εντός του λατινόφωνου κόσμου¹⁹.

Στο πρώτο βιβλίο, που αντιστοιχεί στην πρώτη μέρα, ο Κικέρων παρουσιάζει το κίνητρό του για τη συγγραφή του έργου και κάνει μια σύντομη αναφορά σ' όσα θεωρεί ότι συνθέτουν τον τέλειο ρήτορα. Ευρεία μόρφωση, στυλ στην εκφορά του λόγου, τη διατύπωση αλλά και στην εμφάνιση, οικειότητα με το φάσμα των ανθρωπίνων συναισθημάτων, αίσθηση του χιούμορ, ετοιμότητα στον αντίλογο, γνώσεις ιστορίας και ρωμαϊκού δικαίου²⁰ και φυσικά πολύ καλή μνήμη. Μετά αρχίζει την αφήγηση για τη συνάντηση στο Τούσκουλο όπου οι συνδαιτημόνες σχολιάζουν τα σύγχρονά τους πολιτικά τεκτονόμενα. Μέσω της συζήτησης διαφαίνονται οι απόψεις του Κράσσου που παρουσιάζει τον ιδανικό ρήτορα στο πρότυπο που έθεσε ο Κικέρων στην εισαγωγή του, ενώ ο Αντώνιος θεωρεί την άποψη αυτή υπερβολική²¹ και ότι οι ρητορικές ικανότητες αρκούν.

Το δεύτερο βιβλίο εισάγεται με την αναφορά του Κικέρωνα στην ανυπόστατη φήμη για την υποτιθέμενη αμάθεια του Κράσσου και του Αντωνίου, και την εξήγηση για το πώς προέκυψε η δημιουργία της. Ο διάλογος περί ρητορικής συνεχίζεται σε παρόμοιο κλίμα αλλά ο Αντώνιος μεταστρέφεται αποδεχόμενος την ευρεία κατάρτιση που απαιτείται από τον τέλειο ρήτορα. Προκαλώντας την έκπληξη των υπολοίπων, παραδέχεται ότι την προηγούμενη μέρα διαφωνούσε για να τονώσει την επιχειρηματολογία της συζήτησης.

Στο τρίτο βιβλίο η εισαγωγή είναι ένας λόγος για την βαρύτατη απώλεια του Κράσσου και του Αντωνίου στο πλαίσιο των προγραφών του Μαρίου²². Η τρίτη μέρα ξεκινά με την προσθήκη δύο ακόμα ατόμων στη συντροφιά, του Κ. Λουτάτιου Κάτουλου και του Γ. Ιουλίου Καίσαρα Στράβωνα Βοπίσκου, με τον Αντώνιο να ολοκληρώνει την ανάλυση που είχε αρχίσει την προηγούμενη και τελικά τον Κράσσο να παραλαμβάνει τη σκυτάλη σχεδόν μονοπωλώντας

¹⁸ Κώστας Μπουραζέλης, *Οι Τρόφιμοι της Λύκαινας, συνοπτική ιστορία των Ρωμαίων και της πολιτείας τους από την ίδρυση της Ρώμης έως και την εποχή του Διοκλητιανού (753 π.Χ. – 305μ. Χ.)*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 2017, σ. 205, και Géza Alföldy, *Ιστορία της Ρωμαϊκής Κοινωνίας*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 2009, σ. 146, και Cicero, *De Oratore*, Book I, translated into English with an introduction by E. N. P. Moor, M. A. assistant master at Clifton College, Methuen and Co. 18 Bury street, W.C., London 1892 p. viii

¹⁹ Cicero, *De Oratore*, Book I, translated into English with an introduction by E. N. P. Moor, M. A.

assistant master at Clifton College, Methuen and Co. 18 Bury street, W.C., London 1892, p. x και xii

²⁰ Στο ίδιο, p. 6-9

²¹ Στο ίδιο, p. viii

²² Στο ίδιο, ix

τη συζήτηση ως το απόγευμα. Βαρύτητα δίνεται τώρα στην ηθική καλλιέργεια που πρέπει να έχει ο ρήτορας και στη συμπληρωματική σχέση φιλοσοφίας και ρητορικής.

Σ' αυτό το έργο διακρίνεται η απόσταση που παίρνει ο συγγραφέας του από προηγούμενο επί του ιδίου θέματος, το *De inventione*, το οποίο εστιάζει με πολύ συγκεκριμένο τρόπο στα τεχνικά ζητήματα που απασχολούν ένα ρήτορα. Έτσι μοιάζει ότι ενώ όταν ήταν νεότερος πίστευε στην ύπαρξη μιας «συνταγής για την επιτυχία», σε συνδυασμό πάντα με τη σοφία, αργότερα να κάνει τα πάντα για να μας πείσει πως δεν υπάρχει αυτή η συνταγή και πως ο μόνος τρόπος για να γίνει κανείς τέλειος ρήτορας είναι να επιδιώξει την τελειότητα ως άνθρωπος. Η αλλαγή αυτή φαίνεται επηρεασμένη από την αυξανόμενη συνειδητοποίηση της σημαντικότητας που αποκτούν οι λεπτομέρειες όσο κάποιος ωριμάζει και εξελίσσει μια δεξιότητα, αλλά δεν μπορούμε να μην την συνδέσουμε και με την αυξανόμενη φιλαντία του λόγω της αδιαμφισβήτητης επαγγελματικής επιτυχίας του. Ένας τέλειος ρήτορας λοιπόν είναι λογικό να πρέπει να μοιάζει πολύ στον Κικέρωνα.

DE RE PUBLICA

Το έργο άρχισε να γράφεται το 54 και φαίνεται ότι ολοκληρώθηκε γύρω στο 51 π.Χ., πριν αρχίσει η ανθυπατεία του Κικέρωνα στην Κιλικία²³. Όπως αποκαλύπτει επιστολή του Κικέρωνα προς τον Κόιντο, το αρχικό πλάνο ήταν να εκτείνεται σε εννιά βιβλία με πρωταγωνιστή το Σκιπίωνα Αφρικανό το Νεότερο, όμως η σύλληψη της ιδέας για το συμπληρωματικό *De legibus* μείωσε τον αριθμό τους σε έξι²⁴. Αβέβαιη είναι και η αφιέρωση στον Κόιντο καθώς η εισαγωγή του πρώτου βιβλίου δεν σώζεται²⁵. Η υπόθεση διαδραματίζεται το 129 π.Χ. κατά την τριήμερη αργία των *Feriae Latinae*, στο εξοχικό του Σκιπίωνα στο Τούσκουλο. Η επιλογή της χρονολογίας είναι κάθε άλλο παρά τυχαία αφού στην προαναφερθείσα επιστολή εξηγεί ότι δεν ήθελε με κανένα τρόπο να προσβάλλει σύγχρονές του πολιτικές προσωπικότητες²⁶. Επιπλέον, εγκωμιάζοντας το ήθος ανδρών που έζησαν κατά την ενδοξότερη εποχή της Ρώμης όταν η *re publica* ήταν ακόμη κραταιά, προτρέπει στη μίμησή τους τους σύγχρονους του Ρωμαίους που τείνουν να εγκαταλειφθούν στην δύναμη ανδρών με κυρίαρχη την επιθυμία για εξουσία (*dominatio*) και όχι για την ευημερία της πολιτείας, τακτική η οποία έχει, κατά τη γνώμη του Κικέρωνα, ως αναπόφευκτη κατάληξή της την παρακμή και την επικράτηση της τυραννίας²⁷. Στη συζήτηση συμμετέχουν ο Σκιπίων Αφρικανός, ο Γάιος Λαίλιος, ο Λεύκιος Φούριος Φίλος, ο Κόιντος Τυβέρων (ανιψιός του Σκιπίωνα), ο Μάνιος Μανίλιος, ο Μ. Σκαιόλας, επίσης μια μικρή παρουσία έχουν οι Μαμίλιος και Σπούριος Μούμιος. Η συζήτηση της κάθε μέρας αποτυπώνεται σε δύο βιβλία. Το πρώτο βιβλίο είναι το πιο ολοκληρωμένο από τα έξι, παρότι και αυτό είναι ατελές.

²³ *The Republic of Cicero*, translated from the Latin; and accompanied with a critical and historical introduction, by G. W. Featherstonhaugh, Esq, Fellow of the Geological Society of London; of the American Philosophical Society; of the Lyceum of Natural History of New-York, &C. &C. &C, New-York: Published by G. & C. Carvill, 108 Broadway, 1829, p. 26

²⁴ Ντεληγιάννης Ιωάννης, *Μ. Τύλλιου Κικέρωνα, Περί Νόμων, Τρία Βιβλία, εισαγωγή-κείμενο-μετάφραση-σχόλια*, Ινστιτούτο του Βιβλίου-Καρδαμίτσα, Αθήνα 2017, σ. 8-9

²⁵ Olga Alieva, Annemaré Kotzé, Sophie Van der Meeren, *When Wisdom Calls, Philosophical Protreptic in Antiquity*, Brepols 2018, p. 137
https://www.academia.edu/38399843/When_Wisdom_Calls_Philosophical_Protreptic_in_Antiquity_Ed_by_O_Alieva_A_Kotz%C3%A9_S_Van_der_Meeren_Preview

²⁶ Πρακτικά συμποσίου λατινικών γραμμάτων, *Εγκώμια Ηγετικών Μορφών στην Λατινική Γραμματεία*, Λευκωσία, 13-14 Σεπτεμβρίου 2013, επιμέλεια: Σπ. Τζουνάκας, Λευκωσία 2014, Ντεληγιάννης Ιωάννης: *Εγκώμιο και αυτοεγκώμιο στα πολιτικά έργα του Κικέρωνος*, σ. 15

²⁷ Στο ίδιο, σ. 31-33

Το ελληνικό έργο που ενέπνευσε τον Κικέρωνα ήταν η Πολιτεία του Πλάτωνα. Η σημαντικότερη διαφορά ουσίας μεταξύ των δύο έργων έγκειται στο ότι ο Έλληνας στοχαστής ξεκινά με μια ηθική αναζήτηση που τον οδηγεί στην ιδανική πολιτεία, ενώ ο Ρωμαίος αποδέχεται την υπαρκτή πολιτεία της *Μέσης Re Publica* ως ιδανική της οποίας την σοφία ύστερα προσπαθεί ν' αποδείξει²⁸.

Το διατηρημένο απόσπασμα ξεκινά με το προοίμιο του διαλόγου όπου ο ίδιος ο Κικέρων θέτει το ερώτημα του κατά πόσο οι κυβερνήσεις θα έπρεπε να διοικούνται από βαθυστόχαστους φιλοσόφους ή από ενεργητικούς, πρακτικούς άνδρες. Διαπραγματεύεται το ζήτημα και από τις δύο πλευρές και αποφασίζει να ταχθεί υπέρ της στάσης που συμφωνεί με τα αισθήματα που βίωσε κι ο ίδιος στην πολιτική του σταδιοδρομία. Η συμμετοχή των άξιων ανδρών με τα σπουδαία μυαλά, απαιτείται στη δημόσια ζωή, παρά τους κινδύνους που συνοδεύουν μια τέτοια απόφαση²⁹.

Η συζήτηση μεταξύ των παρευρισκόμενων αρχίζει με τα αστρονομικά ευρήματα της εποχής αφού προσφάτως είχε παρατηρηθεί κάτι που έμοιαζε με δυο ήλιους στον ουρανό. Ο Κικέρων, δια στόματος Σκιπίωνα, φαίνεται επαρκώς ενημερωμένος και επ' αυτής της θεματολογίας που όσο άσχετη κι αν φαίνεται με την πολιτική, γίνεται η αφορμή να περάσει η συζήτηση στους δύο Συγκλητικούς που είθισται να ανατίθενται τα ηνία του κράτους. Κατά τη γνώμη του η δημοκρατία είναι το κοινό ενδιαφέρον όλων και οι άνθρωποι συναθροίζονται όχι από ανάγκη αλλά επειδή είναι κοινωνικά πλάσματα. Τότε εξετάζει την δεσποτική, την αριστοκρατική και τη δημοκρατική μορφή διακυβέρνησης και καταλήγει πως ένα τέταρτο σύστημα που συνδυάζει αρχές και από τα τρία, είναι το ιδανικό³⁰.

Το δεύτερο βιβλίο αρχίζει με το ζήτημα της καταγωγής του ρωμαϊκού λαού. Η προέλευση από το Ρωμύλο δεν αμφισβητείται καθώς δεν υπήρξε άλλη ικανοποιητική εκδοχή να την αντικαταστήσει αλλά και γιατί στηρίζει τις συνεχείς αναφορές του Κικέρωνα στην ανάγκη να τιμώνται οι ιδρυτές της Ρώμης και οι θεσμοί που εκείνοι εδραίωσαν (*mos maiorum*). Ακόμα γίνεται αναφορά στην ομοιότητα των αμοφορέων που κατασκεύαζαν οι Ταρκύνιοι με αντίστοιχους κορινθιακούς, κάτι που είχε οδηγήσει στο συμπέρασμα για την ύπαρξη κάποιας γενεαλογικής σύνδεσης των δύο λαών.

Στη συνέχεια γίνεται μια προσπάθεια να εξηγηθεί ο τρόπος με τον οποίο οι Ρωμαίοι οδηγήθηκαν στο πολίτευμα της *re publica*. Στην αρχή οι Ρωμαίοι χωρίστηκαν από τον Σέρβιο Τύλλιο σε πέντε κλάσεις (*classes*). Επιπλέον υπήρχε η κατηγορία των υπέων (*supra classem*) και των ακτημόνων προλετάρων (*infra classem*) στις οποίες αντιστοιχούσαν συνολικά 193 λόχοι (*centuriae*) με μια ψήφο ανά λόχο. Οι αριστοκράτες υπεείχαν μαζί με την πρώτη κλάση των πλούσιων πληβείων συγκέντρωναν 98 λόχους και 98 ψήφους, αφήνοντας στους υπολοίπους 95 ψήφους. Έτσι εξασφαλίστηκε η υπεροχή των εχόντων περιουσία που παρόλα αυτά έπρεπε να αναγνωρίσουν κάποιο κοινό συμφέρον στις επιδιώξεις τους για να εναρμονίσουν τις ψήφους τους³¹.

Από το τρίτο βιβλίο μόνο αποσπάσματα έχουν διασωθεί που δείχνουν το ζήτημα της δικαιοσύνης ως κυρίαρχο της συζήτησης. Σε ένα σημείο παρουσιάζεται η εικόνα του επιτυχημένου πολιτικού και πολίτη, που όπως αποκαλύπτει επιστολή του Κικέρωνα στον Αττικό, γίνεται αναλυτικότερα στο απολεσθέν έκτο βιβλίο. Ο Φίλος καλείται να επιχειρηματολογήσει υπέρ των λόγων που δικαιολογούν την αδικία κατά τον τρόπο που θα το έκανε ο Καρνεάδης. Στο Λαίλιο ανατίθεται η υποστήριξη της δικαιοσύνης. Σε αποσπασματικά εδάφια που έχουν διασωθεί φαίνεται πως επιτέθηκε με δριμύτητα στα ρητορικά τεχνάσματα του Καρνεάδη. Σε άλλο σημείο γίνεται αναφορά στο φυσικό δίκαιο του οποίου φωνή είναι η συνείδηση.

Στα ελάχιστα διασωσμένα αποσπάσματα του τέταρτου βιβλίου, η συζήτηση φαίνεται να κινείται γύρω από ζητήματα όπως οι οικιακοί τρόποι συμπεριφοράς, η διαπαιδαγώγηση της νεολαίας και τη δημόσια και ιδιωτική ζωή των Ρωμαίων γενικότερα. Ο Ι.Ντεληγιάννης το

²⁸ Ντεληγιάννης Ιωάννης, *ό. π.*, σ. 7 & 16

²⁹ *The Republic of Cicero*, by G. W. Featherstonhaugh, p. 29

³⁰ Στο ίδιο, p. 30-32

³¹ Géza Alföldy, *Ιστορία της Ρωμαϊκής Κοινωνίας*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 2009, σ. 50

ονομάζει *οδηγό διάπλασης του ιδανικού πολίτη* καθώς περιέχει ακριβείς παροτρύνσεις για τον τρόπο που θα όφειλε να διαβιεί ο σωστός Ρωμαίος³². Μάλιστα, παρά τα ελάχιστα διασωσμένα αποσπάσματα, καταφέρνει να εξαγάγει επτά κανόνες που παρατίθενται. Ο πρώτος αφορά την εκπαίδευση και υπαγορεύει ότι αυτή πρέπει να παραμένει ένα ιδιωτικό ζήτημα της κάθε οικογένειας όπως ανέκαθεν συνηθιζόταν³³. Ο δεύτερος αφορά τις ενδοοικογενειακές και κοινωνικές σχέσεις. Σύμφωνα μ' αυτόν οι Ρωμαίοι πρέπει να υποδεικνύουν αυτοσυγκράτηση και μετριοπάθεια, να αποφεύγουν τα λούσα και την επίδειξη. Οι άρρενες της οικογενείας υποχρεούνται ν' αναλαμβάνουν την εποπτεία τους³⁴. Ο τρίτος κανόνας ρυθμίζει τις οικονομικές συναλλαγές του σωστού πολίτη που πρέπει να διέπονται από τις αρχές της λιτότητας, της καλής πίστης, της αρετής, της τιμής και της μετριοφροσύνης³⁵. Ο τέταρτος αφορά τη σχέση των πολιτών με τη δικαιοσύνη. Εδώ οι πολίτες παροτρύνονται ν' αποφεύγουν τις μηνύσεις και να λύνουν ειρηνικά τα προβλήματά τους. Με τον πέμπτο αγγίζει τη θρησκεία και προβάλλει ως απαραίτητο το σεβασμό στο νόμο του ποντίφικα. Μετά από τα παραπάνω, φτάνουμε στον έκτο κανόνα που απαιτεί οι ρωμαίοι πολίτες ν' απολαμβάνουν ελεύθερη, χωρίς κωλύματα και προκαταλήψεις συμμετοχή στις δημόσιες κοινωνικοπολιτικές διαδικασίες! Η αντίφαση με την κυρίαρχη ιδεολογική στάση του Κικέρωνα δεν είναι τυχαία αλλά απολύτως συνειδητή αφού κάποιες επιπλέον παραχωρήσεις προς όφελος του λαού θεωρήθηκαν αναγκαίο κακό στο βωμό διατήρησης της ομόνοιας εντός του κράτους³⁶. Τελειώνει με τη ρύθμιση της δημόσιας ψυχαγωγίας στα θέατρα η οποία πρέπει να συμβάλει στην ηθική διαμόρφωση και λειτουργία του κράτους απαλλαγμένη από πάθη. Στα πάθη εντάσσεται η αριστοφανική κωμωδία που χαρακτηρίζεται βέβηλη και επιζήμια για το κράτος³⁷.

Από το πέμπτο βιβλίο έχουν διασωθεί κάποια εδάφια μέσω του Αγίου Αυγουστίνου στα οποία περιγράφονται αρχαίοι ρωμαϊκοί θεσμοί με σκοπό να φανεί ο ηθικός ξεπεσμός στην εποχή του Κικέρωνα. Σε επόμενη ενότητα γίνεται αναφορά στους νόμιμους γάμους και τους απογόνους τους, δεσμοί που απολαμβάνουν το σεβασμό και την έγκρισή του συγγραφέα.

Από το έκτο βιβλίο έχει διασωθεί μόνο το *όνειρο του Σκιπίωνα* που συμπεριέλαβε σε έργο του ο Α. Αυγουστίνος. Μέσω επιστολής στον Αττικό και του διασωσμένου αποσπάσματος, πληροφορούμαστε στοιχειωδώς και για το περιεχόμενο του υπόλοιπου βιβλίου. Το θέμα πρέπει να είναι η αναζήτηση του λόγου για τον οποίο ο άνθρωπος οφείλει να διάγει ηθικό βίο και να πολεμά τις αδυναμίες του και αυτός είναι η μετά θάνατον ανταμοιβή³⁸.

DE LEGIBUS

Πιθανόν ξεκίνησε να γράφεται περί το 52 π.Χ. αλλά απ' ότι φαίνεται δεν εκδόθηκε πριν το 43 π.Χ. Κατά τον Ι. Ντελγιάννη, το πιθανότερο σενάριο είναι ότι η ιδέα και η συγγραφή του έγιναν ταυτόχρονα με του *De re publica*, του οποίου αποτελεί συμπλήρωμα, αλλά η εσπευσμένη αναχώρηση του Κικέρωνα για την Κιλικία εμπόδισε την ολοκλήρωσή του που έκτοτε έμεινε σε εκκρεμότητα ακόμα κι αν κατά καιρούς ίσως έγιναν κάποιες προσπάθειες για την ολοκλήρωσή του³⁹. Η αλήθεια είναι πως αυτό το ενδεχόμενο ενισχύουν κι άλλοι συλλογισμοί, όπως ότι παρά το γεγονός πως εκφράζει απόψεις στις οποίες σε μεταγενέστερα

³² Deligiannis Ioannis, Democritus University of Thrace Greece, *Cic. Rep. 4: A Guidebook for the Formation of a Normative Positive Social Behaviour and a National Identity*, Mediterranean Chronicle, vol. 9, Corfu 2019, pp.69

³³ Στο ίδιο, pp.73

³⁴ Στο ίδιο, pp.77

³⁵ Στο ίδιο, pp.79

³⁶ Στο ίδιο, pp. 83

³⁷ Στο ίδιο, pp.86-7

³⁸ *The Republic of Cicero*, by G. W. Featherstonhaugh, ό. π., p. 36-39

³⁹ Ντελγιάννης Ιωάννης, ό.π., σ. 7

έργα στράφηκε απέναντι (βεβαιότητα για την ύπαρξη θεών κ.τ.λ.), ποτέ δεν έκανε τον κόπο να δικαιολογήσει τη μεταστροφή του, όπως π.χ. όταν αποκήρυξε το *De inventione* για χάρη του ωριμότερου *De oratore*.

Το έργο έχει, κατά την προσφιλή τακτική του συγγραφέα, διαλογική μορφή. Οι συνδιαλεγόμενοι αυτή τη φορά είναι ο Κικέρων, ο αδελφός του Κόιντος και ο φίλτατός του Τίτος Πομπώνιος Αττικός άρα και η δραματική στιγμή διεξαγωγής του διαλόγου είναι προφανώς πολύ κοντινή στην περίοδο της συγγραφής του. Σε αντίθεση με το *De re publica* ο Κικέρων αναλαμβάνει τον πρωταγωνιστικό ρόλο όπως τον είχε συμβουλευτεί ο Σαλλούστιος για το προηγούμενο έργο κι έτσι του δίνεται άλλη μια ευκαιρία ν' αυτοεγκωμιαστεί ως ιδανικός εκφραστής των αρχών της *re publica*. Σύμφωνα με τον Ι. Ντεληγιάννη, η προβολή των αρετών του εκάστοτε πρωταγωνιστή και των συνομιλητών του, στοχεύει στην εξασφάλιση του δικαιώματός τους να ομιλούν επί του θέματος, αφού έτσι διαπιστώνεται το είδος και η ποιότητά τους⁴⁰. Οι τρεις συνδιαλεγόμενοι εδώ, υποτίθεται ότι βρέθηκαν στα πάτρια εδάφη των Κικέρωνων στο Αρπίνιο κι εκεί συζήτησαν περπατώντας στην εξοχή. Υποθέτουμε ότι τα βιβλία ήταν αρχικά έξι, για ν' αντιστοιχούν με τα έξι βιβλία του *De re publica*, όμως μόνο τα τρία πρώτα βιβλία έχουν σωθεί και ένα πολύ μικρό απόσπασμα από το πέμπτο που πείθει τους ερευνητές ότι από τη σειρά λείπουν τουλάχιστον άλλα δύο⁴¹.

Το περιεχόμενο όπως και ο τίτλος είναι βασισμένα στο έργο του Πλάτωνα *Νόμοι*. Ο Κικέρων λέει στις πρώτες σελίδες του διαλόγου ότι η συζήτησή τους θα συναγωνιστεί εκείνη που έκανε ο Πλάτων με τον Κλεινία και το Μέγίλλο, μια καλοκαιρινή μέρα στην Κνωσσό⁴². Όμως αργότερα ο Κόιντος παρατηρεί ότι η σκέψη του Κικέρωνα είναι πολύ πιο ολοκληρωμένη και διορθώνει τον Πλάτωνα, τον οποίο μιμείται μόνο στο στυλ και όχι στην ουσία. Ο Κικέρων τότε συμπληρώνει πως δεν θα είχε νόημα η στείρα αναπαραγωγή, αφού είναι κάτι που ο καθένας θα μπορούσε να κάνει⁴³. Η δήλωση αυτή έρχεται σε αντίθεση με τα όσα γνωρίζουμε ότι εξομολογήθηκε σε επιστολή του στον Αττικό σχετικά με τη μέθοδο εργασίας του, ότι δηλαδή τα έργα του είναι απλές μεταγραφές, αυτός απλά παρέχει τις λέξεις κι απ' αυτές έχει πολλές⁴⁴.

Το πρώτο βιβλίο πραγματεύεται την προέλευση και την ουσία του νόμου και της δικαιοσύνης⁴⁵. Διευκρινίζει πως ο νόμος δεν προήλθε από την ανθρώπινη διάνοια⁴⁶ ούτε είναι κάτι που ανακαλύφθηκε με την πρόοδο των κοινωνιών αλλά μια αιώνια αρχή που κυβερνά το σύμπαν, υποδεικνύοντας σοφά το σωστό και αποτρέποντας από το λάθος⁴⁷. Γι' αυτό και μας λέει μέσω του Αττικού, πως πρέπει ν' αναζητήσουμε την αληθινή πηγή υποχρεώσεων και νομολογίας πουθενά αλλού παρά στα υψηλότερα δόγματα της φιλοσοφίας⁴⁸. Έτσι, φαίνεται πεπεισμένος για την θεϊκή προέλευση των δύο εννοιών (νόμου και δικαιοσύνης) που γίνονται ο δεσμός του ανθρώπου με το συνάνθρωπο και ο συνδετικός κρίκος καθενός ξεχωριστά με το θεό. Μόνο μέσω του νόμου και της δικαιοσύνης είναι δυνατή η επίτευξη της ισότητας, της δόξας και τελικά της ευτυχίας⁴⁹. Μάλιστα προκαλεί τον Επικούρειο Αττικό να παραδεχθεί πως

⁴⁰ Πρακτικά συμποσίου λατινικών γραμμάτων, ό. π., σ. 17-18

⁴¹ Marcus Tullius Cicero, *The Political Works of Marcus Tullius Cicero: Comprising his Treatise on the Commonwealth; and his Treatise on the Laws*. Translated from the original, with Dissertations and Notes in Two Volumes. By Francis Barham, Esq. (London: Edmund Spettigue, 1841-42). Vol. 2., p. 4-7

⁴² Στο ίδιο, p. 34

⁴³ Στο ίδιο, p. 88-89

⁴⁴ Encyclopaedia Britannica.com,

<https://www.britannica.com/biography/Cicero/Philosophy#ref211302>

⁴⁵ *The Political Works of Marcus Tullius Cicero*: By Francis Barham, Vol. 2., ό.π., p. 6

⁴⁶ Όταν όμως λέει πως ο λόγος είναι κάτι που ο άνθρωπος μοιράζεται με το θεό και αυτό είναι το μόνο που διασφαλίζει την ορθότητα των προϊόντων του, παραδέχεται ότι προέρχεται από την ανθρώπινη διάνοια. *The Political Works of Marcus Tullius Cicero*: By Francis Barham, Vol. 2., ό.π., p. 40

⁴⁷ Στο ίδιο, p. 81

⁴⁸ Στο ίδιο, p. 35

⁴⁹ Στο ίδιο, p. 6

όλο το σύμπαν κυβερνάται από την δύναμη του θεού και πως από τη φύση του, ο λόγος, η ενέργεια, το μυαλό, η θεϊκότητα, ή κάποια άλλη λέξη με πιο ξεκάθαρη σημασία, όλα τα πράγματα κυβερνώνται και διευθύνονται· αλλιώς προτίθεται να το αποδείξει⁵⁰. Λίγα χρόνια αργότερα στο *De natura deorum* διατυπώνει την άποψη ότι τέτοιου είδους βεβαιότητες πλήττουν το κύρος ενός φιλοσόφου και θά 'πρεπε ν' αποφεύγονται⁵¹.

Στο δεύτερο βιβλίο το θέμα εξειδικεύεται στους νόμους που αφορούν τη θρησκεία και ρυθμίζουν τη λατρεία. Πρώτα αναφέρονται συνοπτικά κάποιοι παλαιότεροι ρωμαϊκοί θρησκευτικοί νόμοι που ο Κικέρων θεωρεί ιδανικούς. Όταν ολοκληρώνει, ο Αττικός παρατηρεί πόσο μοιάζουν με τους νόμους του Νουμά και τα όσα ισχύουν στη Ρώμη. Έτσι αυτός του εξηγεί γιατί οι νόμοι τους είναι τόσο σοφοί⁵² και ταυτόχρονα χρήσιμοι⁵³. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το σημείο στο οποίο αναφέρεται στην οίονοσκοπία (*augurium*) καθώς την ίδια περίοδο κατέχει και το ανάλογο αξίωμα. Αφού σχολιάζει την τεράστια επιρροή των οίονοσκοπών στα πολιτικά πράγματα, ο Κόιντος τον προκαλεί να πάρει θέση στη διαμάχη μεταξύ δύο πρώην οίονοσκοπών για την εγκυρότητα ή όχι των οίωνων. Τότε ο Κικέρων απαντά:

*Προσωπικά, ειλικρινά πιστεύω ότι υπάρχει μια τέχνη που οι Έλληνες αποκαλούν μαντική ή μαγεία, και ότι το πέταγμα των πουλιών και άλλα σημάδια, τα οποία οι οίονοσκοποι ειδικεύονται να παρατηρούν, σχηματίζουν ένα κομμάτι αυτής της μαγείας. Γιατί όταν αποδεχόμαστε την ύπαρξη των υπέρτατων θεών και τη διανοητική τους κυριαρχία στο σύμπαν, τις αγαθές προθέσεις τους στην αλληλεπίδρασή τους με την ανθρώπινη φυλή και την δύναμή τους να μας παρέχουν νύξεις μελλοντικών γεγονότων, δεν ξέρω γιατί ν' αρνηθούμε την τέχνη της μαντικής.*⁵⁴

Αυτή η δήλωση που ξεκινά με απόλυτη βεβαιότητα και καταλήγει σε μια κεκαλυμμένη αμφιβολία, έδωσε λίγα χρόνια αργότερα το θέμα για μια άλλη πραγματεία, το *De divinatione*, στην οποία η μαντική γελοιοποιείται και απορρίπτεται ως επιζήμια για την πνευματική υγεία και απατηλή για την πολιτική.

Στο τρίτο βιβλίο ασχολείται με τους αστικούς νόμους, τα πολιτικά δικαιώματα, τις υποχρεώσεις των δικαστικών και την ανάγκη να διαθέτουν προσωπικά χαρίσματα⁵⁵. Και αυτή τη φορά αναφέρει τους νόμους που θεωρεί ότι θα ήταν ιδανικοί για την *re publica* που περιέγραψε στο ομώνυμο έργο του⁵⁶. Όταν τελειώνει, είναι η σειρά του Κόιντου να διαπιστώσει έκπληκτος ότι ήταν πανομοιότυποι με αυτούς του ρωμαϊκού συντάγματος. Τότε ο Κικέρων του απαντά πως έχει ελάχιστα ή τίποτα να προσθέσει στους νόμους που οι Ρωμαίοι παρέλαβαν από τους προγόνους τους⁵⁷. Μετά τεκμηριώνει τη θέση του αντικρούοντας κάποιες αντιρρήσεις των συνομιλητών του. Επισημαίνει πως ότι πρόβλημα υπάρχει δεν οφείλεται στο νόμο αλλά στον τρόπο που εφαρμόζεται από ακατάλληλους αξιωματούχους⁵⁸.

Τα αποσπάσματα του τέταρτου και του πέμπτου βιβλίου δεν είναι αρκετά για να εξάγουμε βέβαια συμπεράσματα όσον αφορά τη θεματολογία τους. Παρόλα αυτά στο τρίτο βιβλίο γίνονται αναφορές στα θέματα που απαιτούν ανάλυση και βρίσκονται σε πλήρη συνάρτηση με τους νόμους. Αυτά είναι η νομοθεσία για την εκπαίδευση και το ιδιωτικό και οικογενειακό δίκαιο, που υποθέτουμε ότι αποτελούσαν τα ζητήματα του τέταρτου και πέμπτου

⁵⁰ Στο ίδιο, p. 40

⁵¹ Cicero in twenty-eight volumes XIX, *De Natura Deorum, Academica*, with translation by H. Rackham, M. A., university lecturer and fellow and lecturer of Christ's College, Cambridge, Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press, London, William Heinemann LTD, MCMLXVII (first printed 1933), p. 3

⁵² *The Political Works of Marcus Tullius Cicero*: By Francis Barham, Vol. 2., ό.π., p. 94

⁵³ *De Legibus, Cicero, Roman censor, Claudia (gens), Philosophical works of Cicero, Roman Republic, 1St-Century Bc Books, Books in Political Philosophy, Philosophical Works of Cicero, Political Thought in Ancient Rome, Roman Republic, World Heritage Encyclopedia, Book II, par. 4*

⁵⁴ *The Political Works of Marcus Tullius Cicero*: By Francis Barham, Vol. 2., ό.π., p. 101-102

⁵⁵ Στο ίδιο, p. 7

⁵⁶ Στο ίδιο, p. 135

⁵⁷ Στο ίδιο, p. 142

⁵⁸ Στο ίδιο, p. 171

βιβλίου αντίστοιχα. Ανεπιβεβαίωτη εικασία υπάρχει και για το ζήτημα του έκτου βιβλίου, που ίσως ήταν το κληρονομικό και εμπράγματο δίκαιο⁵⁹.

PARTITIONES ORATORIAE

Η μικρή αυτή πραγματεία γράφτηκε περίπου το 54 π.Χ. όπως δείχνουν επιστολές του Κικέρωνα προς τον αδελφό του και τον Αττικό στα οποία σχολιάζει το πόσο δυσαρεστημένος ήταν από τον Παικόνιο που είχε αναλάβει τη διδασκαλία του γιού του. Η υπόσχεση στον Κόιντο ότι αν φέρει ποτέ και το δικό του γιό στην εξοχή που βρισκόταν τότε ο Κικέρων, θα δίδασκε κι εκείνον, δείχνει την πρόθεσή του να καθοδηγήσει πνευματικά και τον ανιψιό του που ήταν δύο χρόνια μικρότερος από το γιό του. Είναι σε μορφή διαλόγου μεταξύ του πατέρα Κικέρωνα και του, ενδεκάχρονου τότε Μάρκου. Υποτίθεται ότι δημιουργήθηκε για να διαφωτίσει τις απορίες του γιού για την τέχνη του πατέρα. Στην πραγματικότητα δεν πρόκειται για κάτι καινούριο, όπως μας αποκαλύπτει η επιθυμία του Μάρκου: «Θά 'θελα πατέρα ν' ακούσω από σένα στα Λατινικά τους κανόνες που αφορούν τις αρχές της αγόρευσης, τους οποίους ήδη μου έχεις δώσει στα Ελληνικά». Είναι, τουλάχιστον σ' ένα βαθμό, άλλη μια προσπάθεια να εμπλουτιστεί η λατινική γλώσσα με έννοιες που ως τότε στερούνταν ή αγνοούνταν, λόγω της κυριαρχίας των Ελληνικών στα εγχειρίδια ρητορικής. Η ηλικία του Μάρκου δεν συνδυάζεται εύκολα με τις εξειδικευμένες απορίες που εκφράζει στον πατέρα του, ούτε όμως και με τις αναλυτικές απαντήσεις που λαμβάνει⁶⁰.

Όπως προϋδεάζει και ο τίτλος, γίνεται ανάλυση των μερών στα οποία μπορεί να αναλυθεί τεχνικά και ποιοτικά η ρητορική. Έτσι έχουμε τη δύναμη του ρήτορα, που εξαρτάται από την ικανότητά του να έχει τις σωστές ιδέες και την ευγλωττία του. Το λόγο και τα μέρη του, που είναι η εισαγωγή, η αφήγηση, η επιβεβαίωση και το συμπέρασμα. Τρίτο και τελευταίο είναι το θέμα του λόγου το οποίο τον κατατάσσει σε ένα από τα είδη του επιδεικτικού, του δικανικού ή του συμβουλευτικού. Δεν παραλείπεται να τονιστεί βέβαια και η ανάγκη για ευρεία καλλιέργεια και μόρφωση του ρήτορα αφού μόνο έτσι θα καταφέρει να μιλά δίκαια, ηθικά και ορθά σε κάθε ζήτημα.

BRUTUS

Πρόκειται για μια ιστορία της ρωμαϊκής ρητορικής, αλλά και μια ιστορία που έχει σκοπό να επιβεβαιώσει τις επιλογές του Κικέρωνα όσον αφορά το ρητορικό του στυλ και να εναντιωθεί στις απόψεις των Ρωμαίων Αττικιστών που περιόριζαν το ρήτορα σε λιτή και απλή εκφορά του λόγου⁶¹.

Γραμμένο το 46 π.Χ., είναι ο καρπός της απόσυρσής του από την ενεργό δράση κατά τη διάρκεια του εμφυλίου στην Αφρική. Συντέθηκε σε μορφή διαλόγου. Το έργο είναι ένας

⁵⁹ Ντεληγιάννης Ιωάννης, *ό.π.*, σ. 10

⁶⁰ Brady B. Gilleland, *The Date of Cicero's "Partitiones Oratoriae"*, "Classical Philology" 56, no. 1 (Jan., 1961): p. 29 <https://www.journals.uchicago.edu/doi/10.1086/364545?mobileUi=0>

⁶¹ *Cicero's Brutus or History of Famous Orators; also his Orator, or Accomplished Speaker*, posting date: November 15, 2011 [EBook #9776], release date: January, 2006, first posted: October 15, 2003, produced by Anne Souland, Ted Garvin, and the Project Gutenberg Online Distributed Proofreading Team, preface p. 2

θρήνος στην επαπειλούμενη απώλεια της δημοκρατίας και της ελευθερίας του λόγου, δύο συνθήκες απολύτως αλληλένδετες κατά τον Κικέρωνα, αλλά και θρήνος για την απώλεια του Ορτήνσιου τον οποίο παρουσιάζει ως πατρική φιγούρα και ανταγωνιστή που τον ωθούσε στη βελτίωση. Ακόμα είναι έκφραση της επιθυμίας για την εύρεση άξιου συνεχιστή των κικερώνειων ρητορικών διδαγμάτων. Η μοναξιά στην κορυφή της τέχνης του και η συνειδητοποίηση πως ότι έχει επιτύχει μπορεί να χαθεί όταν έρθει και το δικό του τέλος, τον κάνει να θέλει να μοιραστεί τις τεχνικές και τα μυστικά του, όπως επίσης και να ορίσει ένα διάδοχο που θα τα αξιοποιήσει κατάλληλα. Αυτός ο διάδοχος είναι ο Μάρκος Ιούνιος Βρούτος, στον οποίο αφιερώνει και την πραγματεία.

Το έργο επίσης λειτουργεί ως κατάλογος όλων των σπουδαίων ρητόρων της αρχαιότητας. Περιέχει μερικές σύντομες αλλά αριστοτεχνικές αποτυπώσεις όλων των ρητόρων που είχαν ακμάσει έως τότε είτε στην Ελλάδα είτε στη Ρώμη, με όποια φήμη στη ρητορεία. Η ιστορία τους είναι κατηγοριοποιημένη σε Προσοφιστική, Σοφιστική και Φιλοσοφική εποχή. Όπως γίνεται η διήγηση των περιστατικών από τις ζωές τους δίνεται μια κεκαλυμμένη άποψη της ρωμαϊκής ιστορίας.

Η αφορμή για τη συγγραφή της εν λόγω πραγματείας, ήταν ο θάνατος του Ορτήνσιου, τον οποίο ο Κικέρων πληροφορήθηκε στον ενδιάμεσο σταθμό του, τη Ρόδο, φεύγοντας από την Κιλικία για τη Ρώμη, κάποια στιγμή το 50 π.Χ.. Η συζήτηση όμως που μας διηγείται υποτίθεται ότι έγινε νωρίτερα στη Ρώμη μεταξύ του Κικέρωνα, του Αττικού και του κοινού τους φίλου Βρούτου, στον κήπο του Κικέρωνα κάτω από το άγαλμα του Πλάτωνα. Το έργο προοριζόταν ως συμπλήρωμα ή *τέταρτο βιβλίο* στα τρία προηγούμενα που αφορούσαν τις προϋποθέσεις ενός καλού ρήτορα.

Παρά το πλήθος των ονομάτων που συμπεριλαμβάνονται στον κατάλογο των αναφερόμενων ρητόρων, λίγοι έχουν την τιμή να θεωρούνται αξιόλογοι και αυτοί είναι με χρονολογική σειρά ο Ρουτίλιος και ο Σκάουρος, ο Κάτων, ο Λέπιδος και ο Κάρμπος, ο Δημοσθένης, ο Ορτήνσιος, με τον Κικέρωνα τελευταίο⁶².

Στον επίλογο ο Κικέρων επιδεικνύει διπλωματική σεμνότητα προτρέποντας το Βρούτο να παραμείνει πιστός στην προσωπική του κρίση και μόνο στο αν θα χρησιμοποιήσει ή θα απορρίψει τις παραιτήσεις του.

ORATOR

Η πραγματεία *Orator* συντέθηκε το 46 π.Χ. σε πολύ σύντομο χρονικό διάστημα μετά την έκκληση του Βρούτου και τη συγγραφή του ομώνυμου έργου. Περιέχει ένα πλάνο των όσων ο Κικέρων εκτιμούσε ως κορυφαίο ρητορικό στυλ. Το αποκαλεί *πέμπτο τμήμα* ή *βιβλίο* αφού σχεδιαζόταν να συμπληρώσει το *Brutus* και τα προηγούμενα τρία πάνω στο ίδιο θέμα. Έγινε δεκτό από το κοινό με μεγάλη θερμότητα και σ' ένα του γράμμα προς το Λέπτα ο οποίος τον είχε συγχαρεί σχετικά, δηλώνει πως όποιες παρατηρήσεις είχε για τη ρητορεία τις συμπεριέλαβε σ' αυτό το έργο με κίνδυνο να καταστρέψει τη φήμη του προς όφελός του έργου⁶³.

Ο Κικέρων προειδοποιεί τον Βρούτο και όλους όσοι διαβάσουν το έργο του πως ο ολοκληρωμένος ρήτορας που περιγράφει δεν έχει υπάρξει ακόμα. Πιο κοντά στο ιδανικό

⁶² Cicero's *Brutus* (Book Review: *Brutus*. Loeb Classics ed. Trans. G. L. Hendrickson, and H. M. Hubbell, Harvard, Cicero, Marcus Tullius, University Press, 1971. Print.) Evan Layne Johnson, p. 3

⁶³ Cicero's *Brutus* or *History of Famous Orators*; Also his *Orator*, or *Accomplished Speaker*, Posting Date: November 15, 2011 [EBook #9776] Release Date: January, 2006 First Posted: October 15, 2003, Produced by Anne Souland, Ted Garvin, and the Project Gutenberg Online Distributed Proofreading Team, p. 2

έφτασε ο Δημοσθένης. Γι' αυτό δεν περιγράφει κάποιο συγκεκριμένο πρόσωπο αλλά ένα άπιαστο έως εκείνη τη στιγμή ιδανικό. Θεωρεί πως η έμφαση που δίνει στη φιλοσοφία ενώ η κύρια ασχολία του είναι η ρητορική, ίσως ξενίσει πολλούς που δεν έχουν ακόμα αντιληφθεί το πόσο σημαντική είναι η σχέση μεταξύ τους. Άλλωστε λέει, και ο Πλάτων στο *Φαίδρο* είχε τονίσει το πόσο βοήθησε τον Περικλή στη ρητορική του δεινότητα, το ότι ήταν ακροατής του Αναξαγόρα. Ο Δημοσθένης αντίστοιχα ήταν ακροατής των διαλέξεων του Πλάτωνα. Αυτός είναι και ο λόγος που ακόμα δεν έχει υπάρξει ο τέλειος ρήτορας, διότι μέχρι τώρα η ρητορεία και η φιλοσοφία θεωρούνταν δύο διαφορετικά πράγματα ενώ στην πραγματικότητα είναι απολύτως αλληλένδετα⁶⁴. Στο σημείο αυτό όμως, θα πρέπει ν' ανατρέξουμε στο *De officiis* και να διαβάσουμε τα όσα γράφει στο Μάρκο στις πρώτες κι όλες σελίδες. Του λέει λοιπόν πως είναι καλύτερα να διαβάσει τα δικά του συγγράμματα παρά αυτά του Πλάτωνα και του Δημοσθένη, διότι όσο σπουδαίοι κι αν ήταν ο καθένας στο είδος του, κανείς δεν συνδύασε τη μελέτη της φιλοσοφίας με τη ρητορική στο βαθμό που έγινε από τον ίδιο. Άρα μας οδηγεί ευθαρσώς στο συμπέρασμα πως τελικά ο τέλειος ρήτορας ή τουλάχιστον κάτι πολύ κοντά σ' αυτόν έχει ήδη ενσαρκωθεί και είναι ο ίδιος⁶⁵. Ύστερα αρχίζει να παραθέτει την περιγραφή αυτού του ιδανικού.

Πρώτα απ' όλα ένας ρήτορας πρέπει να γνωρίζει ότι ένας καλός λόγος χωρίζεται σε τρεις κατηγορίες, τον *μεγαλοπρεπή* (*grande*), τον *συγκρατημένο* (*tenue*) και τον *μέσο* (*medium*). Έτσι, ο καλός ρήτορας είναι αυτός που μπορεί να εναλλάσσει το ύφος (*elocutio*) του ανάλογα με την περίπτωση και όχι αυτός που για να κρύψει την αδυναμία του καταφεύγει συνεχώς στο ίδιο εκφραστικό στυλ. Μια τέτοια περίπτωση είναι αυτή των Ρωμαίων Αττικιστών που νομίζουν ότι αντιγράφουν τους Αθηναίους αλλά καμία σχέση δεν έχουν με τους αυθεντικούς αττικούς ρήτορες. Ένα από τα σημαντικότερα ζητήματα σ' ένα λόγο είναι ο προσδιορισμός του κατάλληλου ύφους για την επίτευξη του σκοπού και σ' αυτό επικεντρώνεται η πραγματεία⁶⁶.

DE OPTIMO GENERE ORATORUM

Η μικρή αυτή πραγματεία γράφτηκε κάποια στιγμή στο 46 π.Χ. ανάμεσα στην έκδοση του *Brutus* και την συγγραφή του *Orator*. Φιλοδοξούσε να είναι μια μετάφραση του *Περί στεφάνου* του Δημοσθένη, τον οποίο ο Κικέρων έλεγε πως θεωρούσε ότι πλησιέστερο στον ιδανικό ρήτορα, και του *Κατά Κτησιφόντως* του Αισχίνη. Τελικά η μετάφραση δεν έγινε ποτέ και η εισαγωγή φαίνεται να μην έχει γραφτεί από τον ίδιο τον Κικέρωνα, εκτός και αν το ασαφές της ύφους και η συγχυσμένη συλλογιστική της οφείλεται στην πρόωμη εγκατάλειψη του έργου από το ρήτορα για να καταπιαστεί με το πιο φιλόδοξο *Orator*. Η άποψη που υποστηρίζεται είναι ενάντια στη ρητορική λιτότητα των Ρωμαίων Αττικιστών. Αν κατά τον Κικέρωνα, υπάρχει ένας ρήτορας που δικαιούται να αποτελεί πρότυπο ακόμα κι όταν το ύφος του προσεγγίζει τον Αττικισμό, αυτός ήταν ο Δημοσθένης και σίγουρα όχι ο Λυσίας όπως υποστήριζαν κάποιοι⁶⁷.

⁶⁴ Στο ίδιο, p. 66-67

⁶⁵ Cicero, *De officiis*, with an English translation by Walter Miller, London: William Heinemann, New York: The Macmillan co. MCMXIII, The Loeb classical library, edited by T.E. Page, Litt., and W.H.D. Rouse, Litt. D., Stanford University Library, book I, p. 5, ch. I, par. 3-4

⁶⁶ Cicero's *Brutus or History of Famous Orators*; Also his *Orator*, ό.π., p. 68-75

⁶⁷ Cicero, *De Inventione, De Optimo Genere Oratorum, Topica*, English translation by H. M. Hubbell, Talcot professor of Greek, Yale University, Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press, London, William Heinemann LTD, MOMXLIX, p. 347- 351

PARADOXA STOICORUM AD M. BRUTUM

Τα παράδοξα των Στωικών είναι έξι θέσεις της Στοάς που ακούγονται παράλογες ή αντιφατικές για την κοινή γνώμη, αλλά παρόλα αυτά κρύβουν την δική τους αλήθεια. Ο Κικέρων θεωρεί αυτή ακριβώς την αντίφαση ως μια πρόκληση για ν' αποδείξει τη ρητορική του δεινότητα, γι' αυτό γράφει μια μικρή πραγματεία στην οποία απαριθμεί τα παράδοξα και μέσω μιας ρητορικής συλλογιστικής αποδεικνύει την ισχύ τους. Ταυτόχρονα είναι πιθανόν να βιώνει μια ιδεολογική μεταστροφή ως προς τα στωικά δόγματα, έναντι των οποίων είχε παλιότερα με θέρμη καταφερθεί, όπως π.χ. όταν στο λόγο του *Pro Murena*, αντιμετώπισε τα επιχειρήματα του Στωικού Κάτωνα με σαρκασμό⁶⁸. Στην εισαγωγή του ο Κικέρων δεν αρνείται την αλήθεια των όσων κρύβουν οι έξι στωικές παραδοχές αλλά κατηγορεί τους υποστηρικτές τους ότι ποτέ δεν κάνουν τον κόπο να τ' αποδείξουν με την πληθωρικότητα που θα τους άξιζε⁶⁹. Το κείμενο είναι αφιερωμένο στο Βρούτο ως ένα μάθημα ρητορικής για χρήση κατά το δοκούν. Οι παράδοξες θέσεις των Στωικών που εξετάζονται είναι:

1° Παράδοξο: Η αρετή είναι το μόνο καλό.

2° Παράδοξο: Ο ενάρετος άνδρας δεν στερείται ποτέ τα απαραίτητα για μια ευτυχισμένη ζωή.

3° Παράδοξο: Όλες οι κακές πράξεις είναι ισότιμες και το ίδιο ισχύει για τις καλές.

4° Παράδοξο: Κάθε ανόητος είναι τρελός.

5° Παράδοξο: Μόνο ο σοφός άνδρας είναι ελεύθερος και κάθε ανόητος είναι σκλάβος/εξόριστος

6° Παράδοξο: Μόνο ο σοφός άνδρας είναι πλούσιος⁷⁰.

Καθώς το έργο είναι γραμμένο το 46 π.Χ. δεν μπορούμε ν' αποκλείσουμε την πιθανότητα του να γράφτηκε με απώτερο σκοπό να βοηθήσει τον Κικέρωνα να κάνει τη σωστή επιλογή στα κρίσιμα διλήμματα που αντιμετώπιζε όσο μαινόταν η πολιτική διαμάχη στη Ρώμη ή και να εκφράσει συγκαλυμμένα, τις απαντήσεις που θά 'θελε να δώσει στον Καίσαρα, στους οπαδούς του αλλά κυρίως σ' όσους ομοϊδεάτες του θεωρούσαν την ουδέτερη στάση του προδοτική. Ας μην ξεχνάμε ότι μόλις το 47 π.Χ. έλαβε χάρη από τον Καίσαρα και του επετράπη η επιστροφή στη Ρώμη. Αυτή η εξέλιξη τον ανακούφισε σ' ένα βαθμό αλλά ταυτόχρονα τον έφερε σε δύσκολη θέση. Ποια θα έπρεπε να είναι η στάση του απέναντι σε μια κατάσταση με την οποία ριζικά διαφωνεί αλλά και σ' έναν ηγεμόνα που η επιείκειά του τον γλύτωσε απ' το θάνατο και τη χρεοκοπία; Έτσι, με την πρόφαση ότι προσπαθεί να γεφυρώσει το χάσμα μεταξύ ρητορικής και φιλοσοφίας⁷¹, κάνει επίσης μια προσωπική αναζήτηση και δίνει ένα πολιτικό στίγμα. Με κάποιες απ' αυτές τις θέσεις θα ασχοληθεί εκτενέστερα στις *Tosculanae disputationes*.

TOPICA

⁶⁸Walter Englert, *Bringing philosophy to the light: Cicero's Paradoxa Stoicorum*, 2011, p. 121
https://www.academia.edu/15024274/Bringing_Philosophy_to_the_Light_Ciceros_Paradoxa_Stoicorum

⁶⁹ Στο ίδιο, p. 123

⁷⁰ *Stoic Paradoxes (Paradoxa Stoicorum) Marcus Tullius Cicero*, translated by Cyrus R. Edmonds, first published in 1892
<https://archive.org/details/StoicParadoxesParadoxaStoicorumMarcusTulliusCicero/page/n13/mode/2up>

⁷¹ Walter Englert, ό. π., p. 118

Ο λόγος που γράφτηκε αυτό το κείμενο μας αποκαλύπτεται από τον ίδιο τον Κικέρωνα στην εισαγωγή του. Ο Γάιος Τρεμπάτιος Τέστας, περίφημος δικαστικός σύμβουλος της εποχής που υπηρέτησε τον Καίσαρα στη Γαλατία, είχε βρει στη βιβλιοθήκη του Κικέρωνα ένα αντίγραφο των *Τοπικών* του Αριστοτέλη και του ζήτησε να του το εξηγήσει. Μετά από συνεχείς απορρίψεις στην έκκλησή του, ο Κικέρων βρίσκει το χρόνο να γράψει μια μικρή πραγματεία κατά τη διάρκεια του ταξιδιού του από τη Βέλια στο Ρήγιο, το καλοκαίρι του 44 π.Χ..

Το έργο υποτίθεται ότι ήταν μια μετάφραση ή τουλάχιστον απόδοση των *Τοπικών* του Αριστοτέλη με επεξηγήσεις και παραδείγματα από τη ρωμαϊκή νομολογία, όμως μοιάζει ελάχιστα με κάτι τέτοιο. Όντως κάποια θέματα υπάρχουν στα *Τοπικά* όμως άλλα είναι από τη *Ρητορική* του Αριστοτέλη και άλλα πολύ μεταγενέστερα στωικής προέλευσης, μάλιστα κάποια φαίνεται να τα έχει ξαναχρησιμοποιήσει στο *De oratore*. Το τελικό αποτέλεσμα είναι μια περιληπτική πραγματεία για το *εὔρημα* η οποία μάλλον ανήκει στην ύστερη ελληνιστική περίοδο και ο Κικέρων την αναπαράγει από μνήμης. Στο τέλος του κειμένου παραδέχεται πως με άλλη πρόθεση ξεκίνησε και αλλού κατέληξε⁷².

HORTENSIVS

Είναι μια πραγματεία σε μορφή διαλόγου που φαίνεται πως ήταν πολύ δημοφιλής στο αναγνωστικό κοινό από την εποχή της και έως τον 6^ο αι. μ.Χ. που τελικά χάθηκε. Τα όσα γνωρίζουμε σήμερα για το περιεχόμενό της οφείλονται σε αναπαραγωγές αποσπασμάτων της από άλλους συγγραφείς, εκ των οποίων ένας από τους κυριότερους είναι ο Άγιος Αυγουστίνος και σε αναφορές που έγιναν από τον ίδιο τον Κικέρωνα στις εισαγωγές άλλων έργων του ή στην προσωπική του αλληλογραφία. Γράφτηκε στο παραθαλάσσιο εξοχικό του στα Άστυρα το 45 π.Χ. και φαίνεται να είναι το πρώτο έργο φιλοσοφικού περιεχομένου με το οποίο καταπιάστηκε μετά το θάνατο της Τυλλίας (ίσως προηγήθηκε το *De consolatione*).

Τα σωσμένα τμήματα και μια περιγραφή του Κικέρωνα στην εισαγωγή του *De finibus bonorum et malorum*, μας επιτρέπουν να καταλάβουμε ότι πρόκειται ουσιαστικά για ένα *συμβουλευτικό* λόγο στη μελέτη της φιλοσοφίας, που περιέχει έναν αποτρεπτικό, που εκφράστηκε από τον Ορτήνσιο, και ένα προτρεπτικό, που πιθανότατα είναι βασισμένος στον *Προτρεπτικό* του Αριστοτέλη, τον οποίο εκφράζει ο ίδιος ο Κικέρων ή ο Κάτουλος⁷³. Η υποτιθέμενη χρονολογία διεξαγωγής του είναι το 62 π.Χ. και τοποθετείται στο εξοχικό του Λούκουλλου. Στη συζήτηση συμμετέχουν τέσσερα πρόσωπα, ο Κάτουλος, ο Λούκουλλος, ο Ορτήνσιος και ο Κικέρων καθένας υπερασπιζόμενος ένα διαφορετικό κλάδο σπουδών, οι οποίες είναι αντίστοιχα η ποίηση, η ιστορία, η ρητορική και η φιλοσοφία⁷⁴. Πιο συγκεκριμένα, ο λόγος του Ορτήνσιου είναι ένας *γενικός αποτρεπτικός* στη φιλοσοφία, ενώ η απάντηση είναι ένας *γενικός προτρεπτικός* στη φιλοσοφία που περιέχει και έναν *ειδικό προτρεπτικό* στην ακαδημαϊκή φιλοσοφία⁷⁵.

⁷² Cicero, *De Inventione, De Optimo Genere Oratorum, Topica*, English translation by H. M. Hubbell, Talcot professor of Greek, Yale University, Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press, London, William Heinemann LTD, MOMXLIX, p. 377-9

⁷³ Olga Alieva, Annemaré Kotzé, Sophie Van der Meeren, *When Wisdom Calls, Philosophical Protreptic in Antiquity*, Brepols 2018, p. 112- 114

⁷⁴ Journal Article, *St. Augustine and the Hortensius of Cicero*, John Hammond Taylor, *Studies in Philology* Vol. 60, N. 3 (Jul. 1963), p.p. 487-498, University of North Carolina Press, pp. 488-9
<https://www.jstor.org/stable/i392366>

⁷⁵ Olga Alieva, Annemaré Kotzé, Sophie Van der Meeren, *ό.π.* p. 126-7

Γιατί να γράψει ένα προτρεπτικό στη φιλοσοφία; Μια σωζόμενη επιστολή από τον Κορνέλιο Νέπο προς τον Κικέρωνα υπογραμμίζει την υποκρισία των φιλοσόφων που «...στις σχολές τους πρεσβεύουν μετριοπάθεια και αυτοσυγκράτηση ενώ στην προσωπική τους ζωή υποκύπτουν στα πάθη τους και ζουν στη λαγνεία.»⁷⁶. Ο σημαντικότερος λόγος όμως ήταν η βαθιά ριζωμένη πίστη του Ρωμαίου στην πράξη και όχι στη θεωρία εκτός και αν είχε άμεση πρακτική εφαρμογή⁷⁷. Το 161 π.Χ. η σύγκλητος είχε αποφασίσει με ψήφισμα την αποπομπή όλων των φιλοσόφων και ρητοροδιδασκάλων από την πόλη της Ρώμης, μια κίνηση ενδεικτική για τα αισθήματα που έτρεφαν οι Ρωμαίοι απέναντι σ' αυτού του είδους τις ασχολίες⁷⁸. Άλλωστε ο ίδιος ο Κικέρων είχε αρχικά στραφεί στη φιλοσοφία επειδή πίστευε πως θα τον βοηθούσε να βελτιώσει τις ρητορικές του ικανότητες. Αρκετά αργότερα χρησιμοποίησε τις γνώσεις που είχε αποκτήσει για να κατευνάσει το προσωπικό του δράμα. Έτσι πολύ συχνά στις πραγματείες του αφιερώνει χώρο για να εξηγήσει τον τρόπο με τον οποίο οι φιλοσοφικές θεωρίες βελτιώνουν εμπράκτως την προσωπική και πολιτική ζωή των ανθρώπων.

ACADEMICA

Χάρη στις επιστολές του Κικέρωνα προς τον Αττικό, είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε με ακρίβεια την περίοδο που γράφτηκε η πραγματεία. Πρόκειται για το καλοκαίρι του 45 π.Χ. στην περίοδο της πολιτικής του αδράνειας, ένα χρόνο πριν αρχίσει να περιπλανάται κυνηγημένος από τον Αντώνιο και λίγους μήνες μετά το θάνατο της Τυλλίας. Βέβαια το έργο στην αρχική του μορφή είχε ήδη ολοκληρωθεί από τον Μάιο του ίδιου έτους, όμως το αποτέλεσμα δεν ικανοποίησε τον Κικέρωνα και το αναθεώρησε από άποψη περιεχομένου και δομής. Η πρώτη έκδοση ήταν χωρισμένη σε δύο τόμους με τα ονόματα *Κάτουλος* και *Λούκουλλος*, η δεύτερη χωρίστηκε σε τέσσερα βιβλία με το γενικό τίτλο *Ακαδημικά*. Τελικά καμία έκδοση από τις δύο δεν διασώθηκε ολόκληρη. Από την πρώτη υπάρχει ο *Λούκουλλος* και από τη δεύτερη το πρώτο βιβλίο και σπαράγματα μόνο των υπολοίπων. Σε επιστολή στον Αττικό αναφέρεται ένας από τους πιθανούς λόγους που οδήγησαν τον Κικέρωνα σ' αυτή την αλλαγή. Χαρακτηριστικά γράφει «...Στην πραγματεία για την Ακαδημία είχα μοιράσει την επιχειρηματολογία στον Κάτουλο, στο Λούκουλλο και στον Ορτήνσιο. Πρέπει να ομολογήσω ότι το θέμα δεν ταίριαζε στα πρόσωπα, τα οποία δεν θα μπορούσαν ούτε υποθετικά να έχουν καν ονειρευτεί τέτοια αφηρημένα ζητήματα.»⁷⁹. Έτσι δεν θα ήταν απίθανο να δίστασε να δώσει τόσο παραπλανητικούς τίτλους στα βιβλία του όπως έγινε στην πρώτη έκδοση.

Τα πρόσωπα που συμμετέχουν στο διάλογο είναι ο Κόιντος Λουτάτιος Κάτουλος ο οποίος εκθέτει κυρίως απόψεις του πατέρα του, ο Λ. Λικίνιος Λούκουλλος, Κ. Ορτήνσιος, ο Μ. Τερέντιος Βάρρων και ο Κικέρων. Ο διάλογος της πρώτης έκδοσης υποτίθεται ότι διαδραματίζεται γύρω στο 60 π.Χ. και τοποθετείται την πρώτη μέρα στο εξοχικό του Κάτουλου στην Κύμη και τη δεύτερη στο εξοχικό του Ορτήνσιου στο Βάλι. Η τοποθεσία και η χρονολογία αλλάζουν στην δεύτερη έκδοση και οι συνομιλητές βρίσκονται στο 45 π.Χ. και στο εξοχικό του Βάρρωνα επίσης στην Καμπανία.

⁷⁶ Στο ίδιο, p. 114 (Cornelius Nepos in a letter to Cicero, *apud* Lactant., *Div. inst.* III.10 (=Cic. *Ep.* fr.1, VIIB, p. 31 Weyssenhof), translated by Anthony Bowen and Peter Garnsey, Lactantius: *Divine Institutes* (Liverpool: Liverpool University Press, 2003), p. 194.)

⁷⁷ The Histories, Volume 3, Issue 1, article 18, 2016, *The Ideal vs. The Practical*, Joshua Power, La Salle University, powerj3@student.lasalle.edu
<https://pdfs.semanticscholar.org/fee1/47aa387bd4408539def3e13d7f49ae2ac080.pdf>

⁷⁸ Cicero, *De officiis*, with an English translation by Walter Miller, London: William Heinemann, New York: The Macmillan co. MCMXIII, The Loeb classical library, edited by T.E. Page, Litt., and W.H.D. Rouse, Litt. D., Stanford University Library, p. ix

⁷⁹ Olga Alieva, Annemaré Kotzé, Sophie Van der Meeren, *When Wisdom Calls, Philosophical Protreptic in Antiquity*, Brepols 2018, pp. 140

Το σωζόμενο τμήμα του έργου παρουσιάζει συνοπτικά την εξέλιξη της φιλοσοφικής θεώρησης της Ακαδημίας από την εποχή της ίδρυσής της από τον Πλάτωνα, μέχρι την εποχή του Αντιόχου.

Ο Λούκουλλος εκφράζει τις απόψεις του Αντιόχου Ασκαλωνίτη υπέρ της Παλιάς Ακαδημίας όπως υπάρχουν στην πραγματεία του *Σώσος*. Ο Αντίοχος διαδέχθηκε το δάσκαλο του Κικέρωνα, το Σκεπτικό Φίλωνα, στην διεύθυνση της Ακαδημίας και υποστήριζε πως η σχολή είχε χάσει κάθε επαφή με τις διδαχές του ιδρυτή της η οποία έπρεπε να ανακτηθεί, αυτός ήταν ο λόγος που την αποκαλούσε Παλιά Ακαδημία. Κατά τη γνώμη του Αντιόχου, Πλατωνικοί, Αριστοτελικοί και Στωικοί πίστευαν τα ίδια πράγματα, απλώς χρησιμοποιούσαν διαφορετικούς τεχνικούς όρους, και ενωμένοι θα έπρεπε να σταθούν απέναντι στους Επικούρειους με τους οποίους υπήρχε η ουσιαστική διαφωνία⁸⁰. Ο Κικέρων στηρίζει τον αντίλογο σε επιχειρήματα των Σκεπτικών Καρνεάδη και Κλειτόμαχου που πιθανότατα βρίσκονται σε έργο του Φίλωνα. Οι Σκεπτικοί εκπρόσωποι της λεγόμενης Νέας Ακαδημίας, προγενέστεροι του Αντιόχου, αμφισβητούσαν κάθε δόγμα και θεωρούσαν υποχρέωσή τους την εξονυχιστική εξέτασή του πριν του αποδώσουν το χαρακτηρισμό του *πιθανού* και ποτέ του βεβαίου.

Η δεύτερη έκδοση είναι αφιερωμένη στο Βάρρωνα ως προκαταβολική ανταπόδοση στην αναμενόμενη αφιέρωση από κείνον προς τον Κικέρωνα στο *Lingua Latina* του οποίου όμως η έκδοση καθυστέρουσε χαρακτηριστικά⁸¹.

TIMAEUS

Ο *Τιμαίος* (και ο χαμένος *Πρωταγόρας*) είναι ένας πλατωνικός διάλογος που ο Κικέρων μετέφρασε απaráλλαχτο από το αρχικό κείμενο. Αναφορές που γίνονται γι' αυτόν στο *De finibus bonorum et malorum* και σε επιστολή στον Αττικό, αποκαλύπτουν ότι η χρονολογία της σύνταξής του πρέπει να ήταν μετά τον Ιούνιο του 45 π.Χ.⁸². Δυστυχώς σώζεται μόνο ένα μικρό απόσπασμα, όμως υπάρχουν αμφιβολίες για το αν έχει χαθεί ή αν σκοπίμως έμεινε ανολοκλήρωτο από τον ίδιο τον Κικέρωνα. Εκτός του ότι δεν αναφέρεται στη λίστα των φιλοσοφικών πραγματειών που μας δίνεται στην εισαγωγή του δεύτερου βιβλίου του *De divinatione*, με τη δεύτερη πιθανότητα συνηγορεί και ο τρόπος που ο Κικέρων σύστηνε στο αναγνωστικό κοινό του τις νέες λέξεις με τις οποίες φιλοδοξούσε να εμπλουτίσει τη λατινική γλώσσα. Διότι θεωρώντας ότι ο *Τιμαίος* άρχισε να μεταφράζεται πριν τη συγγραφή του *De natura deorum*, βρίσκουμε και στα δύο έργα να γίνεται με σχεδόν απaráλλαχτο τρόπο η σύσταση της λέξης *globus* ως αντίστοιχης της ελληνικής έννοιας *σφαίρα*, πράγμα που ο Κικέρων δε θα επαναλάμβανε, άλλωστε ούτε και σε κάποιο άλλο έργο του έχει παρατηρηθεί παρόμοια τακτική. Άρα καθώς το *De natura deorum* αποτελεί ένα ολοκληρωμένο έργο, ενώ ο *Τιμαίος* όχι, ωθούμαστε στο συμπέρασμα πως ίσως η μετάφρασή του ήταν μια άσκηση, ή μια

⁸⁰ Cicero, *On Moral Ends*, Julia Annas, University of Arizona, Cambridge University Press 2004, first published in printed format 2001, p. xiii
https://archive.org/stream/CiceroOnMoralEndsCambridge/Cicero%2C%20On%20Moral%20Ends%20%28Cambridge%29_djvu.txt

⁸¹ Cicero in twenty-eight volumes XIX, *De Natura Deorum, Academica*, with translation by H. Rackham, M. A., university lecturer and fellow and lecturer of Christ's College, Cambridge, Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press, London, William Heinemann LTD, MCMLXVII (first printed 1933), p. 399-404

⁸² Aristotle, *Plato and Pythagoreanism in the First Century BC New Directions for Philosophy*, edited by Malcolm Schofield, p. 189

εγκαταλελειμμένη προσπάθεια από την οποία ένιωθε ελεύθερος να αντλεί υλικό όποτε θεωρούσε αναγκαίο⁸³.

Κατά τον D. Sedley⁸⁴ το έργο προοριζόταν από τον Κικέρωνα να παίζει ένα διπλό ρόλο σ' ένα ευρύτερο έργο που μάλλον είχε την πρόθεση να ονομάσει *De universalitate*⁸⁵ ή *De universo*⁸⁶. Πρώτον για να παράσχει τη βάση των επιχειρημάτων του Πυθαγόρειου Πούμπλιου Νιγίδιου Φίγουλου που θα διαφωνούσε με κάποιον υποστηρικτή της Περιπατητικής φιλοσοφίας, ίσως τον Κράτιππο ή τον Κικέρωνα ή και κάποιον άλλο. Το ζήτημα της διαφωνίας θα αφορούσε την δημιουργία του κόσμου, αν δηλαδή πράγματι υπήρξε μια στιγμή δημιουργίας, όπως υποστήριξε τελικά ο Πλάτων στον *Τιμαίω* (διότι αρχικά και αυτός αμφέβαλε για το αν ίσως ίσχυε η αντίθετη θέση), ή ο κόσμος υπήρχε ανέκαθεν, όπως πίστευε ο Αριστοτέλης⁸⁷. Δεύτερον για να κριθεί στο τέλος του διαλόγου, από τον Κικέρωνα ή όποιον άλλο θα αναλάμβανε να δει το ζήτημα από την σκεπτική σκοπιά της Ν. Ακαδημίας, ως η πιθανότερη αληθής εικασία για τη δημιουργία του κόσμου.

Η υποτιθέμενη χρονολογία διεξαγωγής του διαλόγου θα ήταν κάποια στιγμή γύρω στο 50-51 π.Χ. αφού ο Κικέρων αναφέρει ότι ήταν καθ' οδόν για την Κιλικία⁸⁸.

DE FINIBUS BONORUM ET MALORUM

Πρόκειται για μια πραγματεία ηθικού περιεχομένου, στην οποία γίνεται κριτική των τριών κυριότερων φιλοσοφικών ρευμάτων της εποχής, του στωικού, του επικουρείου και του ακαδημεικού.

Γράφτηκε το καλοκαίρι του 45 π.Χ. αλλά η δράση υποτίθεται ότι διεξάγεται το 50 π.Χ.. Είναι αφιερωμένο στο Μ. Ι. Βρούτο και αποτελείται από τρεις διαφορετικούς, αριστοτελικού τύπου, διαλόγους, ένα ανά δύο βιβλία, οι οποίοι αφορούν το ύψιστο αγαθό και την κατάκτησή του, ζητήματα που ορίζονται διαφορετικά από την κάθε φιλοσοφική σχολή. Ο Κικέρων συμμετέχει σε όλους αναλαμβάνοντας το ρόλο του διαφωνούντα απέναντι σε κάθε ομιλητή. Έτσι προσπαθεί να μιμηθεί το ρόλο του Σωκράτη στα έργα του Πλάτωνα⁸⁹. Με τη λέξη *finis* του τίτλου αποδίδεται η έννοια του *τέλους* όπως χρησιμοποιήθηκε από τον Αριστοτέλη, ως δηλαδή την ολοκλήρωση της προσπάθειας του ανθρώπου για την κατάκτηση του *αγαθού* και της συνεπαγόμενης *ευδαιμονίας*.

Ο πρώτος διάλογος γίνεται στο εξοχικό του συγγραφέα στην Κύμη. Ο Λ. Μάνλιος Τορκουάτος, τότε πραιτωρ, μιλά υπέρ του Επικουρισμού. Η ευχαρίστηση είναι το μόνο αγαθό και το μόνο συστατικό της ανθρώπινης ευτυχίας⁹⁰. Ο Κικέρων προβάλλει τις αντιρρήσεις από τη στωική οπτική, αλλά με μεγάλες εμβόλιμες δόσεις προσωπικών απόψεων στο θέμα. Η επιλογή του Λ. Μ. Τορκουάτου υπονομεύει εξ αρχής τις θέσεις των Επικουρείων καθώς πρόκειται για ένα πολιτικό που απέτυχε να λάβει την υπατεία παρότι έφτασε στο αξίωμα του πραιτωρα και δεν έχει προσωπικές ηθικές αναζητήσεις των οποίων τα συμπεράσματα ν' αντιπαραβάλλει στις αντιρρήσεις του Κικέρωνα, επαναλαμβάνοντας στείρα τις επικυρίες αρχές. Μια μικρή παρέμβαση κάνει ο Γ. Βαλέριος Τριάριος. Η συζήτηση καταλαμβάνει τα πρώτα δυο βιβλία.

⁸³ Στο *ίδιο*, p. 193

⁸⁴ Στο *ίδιο*, p. 204

⁸⁵ Στο *ίδιο*, p. 199

⁸⁶ M. Tullii Ciceronis, *De Natura Deorum*, Libri tres, with the commentary of G. F. Schoemann, edited by Austin Stickney, Boston: published by Ginn & Heath, 1881, p. 19

⁸⁷ Malcolm Schofield, *ό.π.*, p. 196

⁸⁸ Στο *ίδιο*, p. 194

⁸⁹ Julia Annas, *ό. π.*, p. xvi

⁹⁰ Cicero, *De Finibus Bonorum et Malorum*, with an English translation by H. Racham, M.A., Fellow and tutor of Christ's College, Cambridge, London: William Heinemann, N. York: The Macmillan co, MCMXIV, p. xvi

Ο δεύτερος διάλογος καταλαμβάνει τα επόμενα δύο βιβλία και αφορά το στωικό δόγμα του οποίου εκπρόσωπος είναι ο Μάρκος Πόρκιος Κάτων (ο Νεότερος), δισέγγονος του πρωταγωνιστή στο *Cato maior*. Η επιλογή του προσώπου είναι κι εδώ χαρακτηριστική και αποκαλύπτει έντεχνα αλλά αδιαμφισβήτητα το σεβασμό του συγγραφέα για τους Στωικούς αφού ο Κάτων αρνήθηκε την καισαρική *clementia* και προκειμένου να μην υποκύψει σε πολιτικές αρχές που δεν πίστευε, προτίμησε ν' αυτοκτονήσει⁹¹. Ο στωικός απώτερος στόχος είναι η συνειδητή προσπάθεια για διασφάλιση πραγμάτων που βρίσκονται σε συμφωνία με τη φύση, αν και αυτή δεν επηρεάζει τον γενικότερο προδιαγεγραμμένο ρου της κοσμικής διαδικασίας. Η εναρμόνιση της ανθρώπινης βούλησης με το θεϊκό πλάνο (*Λόγο*) είναι *αρετή* και οι πράξεις του ενάρτετου είναι *κατορθώματα*⁹². Στο ένα βιβλίο παρουσιάζονται οι θέσεις του Στωικισμού και στο άλλο η κριτική επί του ζητήματος δια στόματος Κικέρωνα που εκθέτει και πάλι την άποψη της λεγόμενης Παλιάς Ακαδημίας. Αυτή τη φορά η δράση ξετυλίγεται στο εξοχικό του Λούκουλλου στο Τούσκουλο, πιθανόν κατά το Σεπτέμβριο του 52 π.Χ.

Ο τρίτος διάλογος συμβαίνει αρκετά νωρίτερα, το 79 π.Χ. στην Αθήνα, όταν ο εικοσιοχτάχρονος Κικέρων σπούδαζε τη φιλοσοφία στη γενέτειρά της. Ο Μ. Πούπιος Πείσων Καλπουρνιανός, μετέπειτα ύπατος, ήταν παλιός φίλος του Κικέρωνα, ο οποίος στη νιότη του έδειξε κλίση στη ρητορική. Αργότερα, η εμπλοκή του στην ενεργό πολιτική σκηνή τον απομάκρυνε από τη ρητορική και από τον Κικέρωνα. Εκφράζει με ευχέρεια τις θέσεις της υποτιθέμενης αναγεννημένης Παλαιάς Ακαδημίας από τον Αντίοχο η οποία, επηρεασμένη από την αριστοτελική παραλλαγή, θεωρεί πως ενώ το κορυφαίο και ικανό αγαθό για την επίτευξη της ευτυχίας είναι η αρετή, για την κατάκτηση του υψηλότερου βαθμού ευτυχίας απαιτούνται επίσης υλικά και εξωτερικά αγαθά χαμηλότερης αξιολογικής βαθμίδας αλλά παρόλα αυτά απαραίτητα⁹³. Επίσης παρίστανται ο αδελφός του Κικέρωνα, ο Στωικός Κόιντος, ο εξάδελφός τους Λεύκιος Κικέρων και ο Τ. Π. Αττικός, ορκισμένος Επικούρειος⁹⁴.

TUSCULANAE DISPUTATIONES

Άλλος ένας διάλογος γραμμένος το φθινόπωρο του 45 π.Χ.. Μετά το θάνατο της Τυλλίας αποσύρεται στο εξοχικό του στα Άστυρα κοντά στο Άντιο και γράφει μεταξύ άλλων και τις *Τοσκουλανές συζητήσεις*. Ο Κικέρων, στην εισαγωγή του δεύτερου βιβλίου του *De divinatione*, περιγράφει το έργο ως μια απλουστευμένη αναφορά των απαραίτητων μέσων για μια ευτυχισμένη ζωή.

Πρόκειται για πέντε βιβλία, με τις συζητήσεις των πέντε αντίστοιχων ημερών. Κάποιοι από τους συνδαιτημόνες, θέτει ένα φιλοσοφικό ζήτημα. Αμέσως μετά ο Κικέρων επιχειρηματολογεί αντιμετωπίζοντας το θέμα διαδοχικά από τη σκοπιά της κάθε σχολής, προσπαθώντας μ' αυτό τον τρόπο να αποκαλύψει την ισχύ ή όχι της αρχικής δήλωσης με τη μέθοδο που το έκανε ο Σωκράτης. Η ταυτότητα των προσώπων που συμμετέχουν στο διάλογο δεν αποκαλύπτεται, αναφέρονται μόνο τα αρχικά Α. και Μ. που πιθανόν αντικαθιστούν τις λέξεις *Adulescens* (νεαρός) και *Magister* (δάσκαλος)⁹⁵. Τα όσα αναφέρονται, υποτίθεται ότι είναι αυτά ακριβώς που διαδραματίστηκαν στην πραγματικότητα και απλώς καταγράφηκαν λίγο αργότερα.

Αρχίζει αφιερώνοντας την πραγματεία στο Βρούτο και εξηγώντας πως γράφει ελληνική φιλοσοφία στα Λατινικά, διότι πιστεύει ότι οι Λατίνοι έχουν κάνει σε κάποιες περιπτώσεις σοφότερες ανακαλύψεις από τους Έλληνες σε ζητήματα που άξιζαν τη σπατάλη του χρόνου τους και σε άλλες έχουν υπερβεί τους Έλληνες σε τέτοιο βαθμό ώστε να είναι

⁹¹ Julia Annas, ό. π., p. xv

⁹² Cicero, *De Finibus Bonorum et Malorum*, by H. Racham, ό.π., p. xxii-xxiii

⁹³ Στο ίδιο, p. xxiv

⁹⁴ Στο ίδιο, p. xxii

⁹⁵ Anthony Everitt, ό. π., p. 234

ανώτεροί τους από κάθε άποψη, στην ιδιωτική και τη δημόσια ζωή. Αυτή την ανωτερότητα θέλει να καταδείξει ως κίνητρο και είναι κάτι που πολύ συχνά επαναλαμβάνει. Το πρώτο ζήτημα προς διαπραγμάτευση έχει να κάνει με το κατά πόσον ο θάνατος είναι κάτι κακό. Τελικά μετά από εντατική διερεύνηση η συζήτηση καταλήγει στο συμπέρασμα πως ο θάνατος πρέπει να αναμένεται με χαρά, αφού απελευθερώνει τον άνθρωπο από τη φυλακή της επίγειας ζωής ώστε να επιστρέψει στην αιώνια κατοικία του.

Το δεύτερο βιβλίο αρχίζει και πάλι με μια εξήγηση των λόγων που ώθησαν τον Κικέρωνα ν' ασχοληθεί με τη φιλοσοφία και του ποιος είναι ο ενδεδειγμένος τρόπος για κάτι τέτοιο. Ανακεφαλαιώνει τα όσα συνέβησαν την προηγούμενη μέρα, το πόσο επιτυχής υπήρξε η συζήτηση, μόνο επειδή την υποδέχθηκε το πνεύμα καλλιεργημένου αποδέκτη, και προχωρά στην επόμενη θέση στην οποία θα προβάλλει την αντίθεσή του, η οποία λέει ότι ο πόνος είναι το χειρότερο απ' όλα τα κακά. Η συζήτηση καταλήγει στο συμπέρασμα πως ο πόνος, από τραύμα και από αρρώστια, πρέπει να γίνεται ανεκτός με κουράγιο ή ακόμα καλύτερα με περιφρόνηση, αφού έτσι και η έντασή του μειώνεται και το μεγαλείο της ψυχής αποδεικνύεται.

Το ζήτημα της τρίτης μέρας αφορά την πνευματική θλίψη/κατάθλιψη. Αν είναι ένα από τα χειρότερα πράγματα στη ζωή των ανθρώπων κι αν οι σοφοί είναι πιο επιρρεπείς στη δύνη της⁹⁶. Το συμπέρασμα είναι πως η θλίψη υπόκειται στις εντολές του λόγου και η ισχύς της εξαρτάται από τη φιλοσοφία με την οποία την αντιμετωπίζει ο καθένας. Άρα αν δεν νιώθουμε καλά με τη θλίψη είναι στο χέρι μας να αλλάξουμε στάση και να την ξεπεράσουμε. Ένας σοφός μπορεί ευκολότερα να αντιληφθεί αυτό το μηχανισμό και να οδηγηθεί στην παρηγοριά.

Το τέταρτο βιβλίο αρχίζει και πάλι με εγκωμιαστικά σχόλια για το ρωμαϊκό λαό και την ικανότητά του να εξελίσσεται σε τομείς που έως πρότινος του ήταν άγνωστοι, όπως συνέβη με τη φιλοσοφία. Ο Κικέρων επιβεβαιώνει την πρόθεσή του να μην δεσμεύσει την σκέψη του στις επιταγές κάποιας φιλοσοφικής σχολής αλλά να συνεχίσει να πιστεύει τις θεωρίες που κάθε φορά του φαίνονται πιθανότερες, απ' όποιο δόγμα κι αν προέρχονται. Το ερώτημα τώρα είναι, αν είναι ποτέ δυνατόν ένας σοφός να ελευθερώσει το πνεύμα του από τα πάθη. Τα πάθη ορίζονται από το Στωϊκό Ζήνωνα, με τον οποίο ο Κικέρων συμφωνεί, ως αχαλίνωτη όρεξη πέρα απ' τη φύση και τη λογική. Έτσι παρατηρώντας τη φύση και ενισχύοντας τη λογική μπορούμε να επαναφέρουμε τη γαλήνη του πνεύματος⁹⁷. Άρα ο σοφός άνδρας με την επάρκεια πνευματικής δύναμης είναι δυνατόν να ελέγξει και αυτό το πρόβλημα κατανοώντας το, τουλάχιστον ευκολότερα από τον ανόητο.

Στο πέμπτο βιβλίο προαναγγέλλεται το τέλος των συζητήσεων με την πραγμάτευση του τελευταίου ερωτήματος που αφορά το κατά πόσον η αρετή και μόνο αρκεί για μια ευτυχισμένη ζωή. Αυτή τη φορά η απάντηση είναι θετική κι έτσι βρίσκουμε το συγγραφέα να συμφωνεί για άλλη μια φορά με την άποψη των Στωϊκών.

DE NATURA DEORUM

Μ' αυτή την πραγματεία έκτασης τριών βιβλίων ο Κικέρων επιχειρεί να κάνει γνωστές στους συγχρόνους του τις θεωρίες των τριών κυριότερων φιλοσοφικών σχολών των οποίων η επιρροή εκτεινόταν χρονικά από την ίδρυσή τους ως τις μέρες του⁹⁸.

⁹⁶ Cicero's, *Tusculan Disputations*; also, treatises on *The Nature of the Gods*, and on, *The Commonwealth*, literally translated, chiefly by C. D. Yonge, New York: Harper & Brothers, Publishers, Franklin Square, 1877, p. 194

⁹⁷ Στο ίδιο, p. 154

⁹⁸ Cicero in twenty-eight volumes XIX, *De Natura Deorum, Academica*, with translation by H. Rackham, M. A., university lecturer and fellow and lecturer of Christ's College, Cambridge, Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press, London, William Heinemann LTD, MCMLXVII (first printed 1933), p. vii

Στον πρόλογο του *De divinatione*, στο δεύτερο βιβλίο αναφέρει ότι ολοκλήρωσε τα τρία βιβλία του *De natura deorum*, αμέσως μετά την έκδοση των *Tusculanae disputationes* δηλαδή λίγο πριν το θάνατο του Καίσαρα στις 15/3/44⁹⁹. Παρότι όμως η πραγματεία χαρακτηρίζεται ολοκληρωμένη από τον ίδιο, υπάρχουν αμφιβολίες για το αν τελικά εκδόθηκε αφού ενώ η πρόθεσή του ήταν να μοιράσει τα τρία βιβλία σε αντίστοιχους διαλόγους τριών ημερών, το τελικό κείμενο έχει τη μορφή ενός συνεχόμενου διαλόγου που αρχίζει το πρωί και τελειώνει το βράδυ της ίδιας μέρας. Βέβαια, από κάποιους, τέτοιου είδους λάθη αποδίδονται στην νωπή ακόμα απώλεια της κόρης του που δεν τον άφηνε να σκεφτεί τόσο καθαρά όσο συνήθως¹⁰⁰.

Στον πρόλογο του πρώτου βιβλίου γίνεται η αφιέρωση του έργου στον φίλο του Μ. Ι. Βρούτο, οσονούπω δολοφόνο του Ιουλίου Καίσαρα, τον οποίο φαίνεται ότι θαύμαζε ιδιαίτερα αφού πρόκειται για το έκτο έργο που του αφιερώνει (*De natura deorum*, *De Finibus*, *Tusculanae disputationes*, *Paradoxa Stoicorum*, *Orator*, *Brutus*). Επίσης εξηγεί γι' άλλη μια φορά πως η μελέτη της φιλοσοφίας του δίνει παρηγοριά στις μέρες της πολιτικής του αδράνειας και του πένθους του μετά το χαμό της Τυλλίας. Ακόμα, ότι θεωρεί το σύστημα σκέψης της Ακαδημίας κατάλληλο για θεολογικού τύπου αναζητήσεις όπως αυτή που θα επιχειρήσει. Εισαγωγικά γίνεται μια αναδρομή στα επικρατέστερα φιλοσοφικά συστήματα από καταβολής της ελληνικής σκέψης και μετά εισερχόμαστε στο σκηνικό της συζήτησης η οποία γίνεται κατά τη διάρκεια των *Feriae Latine* στο σπίτι του οπαδού της Ακαδημίας, Γ. Αυρήλιου Κόττα. Εκτός από τον οικοδεσπότη και τον συγγραφέα συμμετέχουν επίσης ο Επικούρειος Γ. Βέλλιος και ο Στωικός Κ. Λουκίλιος Βάλβος.

Πρώτα εκτίθεται η επικούρεια θεολογία από το Βέλλιο, η οποία υποστήριζε την ύπαρξη κάποιων θεών μεν, αλλά αρκετά διαφορετικών απ' αυτούς που αποδεχόταν η κοινή αντίληψη. Θεωρούσε ότι είχαν ατομική μορφή και ζούσαν σε μια κατάσταση ειδυλλιακής απραξίας χωρίς την παραμικρή επέμβαση στις ανθρώπινες ζωές¹⁰¹. Στη συνέχεια ο Βέλλιος εκφράζει την διαφωνία του για τις απόψεις των Ακαδημεικών. Η Νέα Ακαδημία του Αρκεσίλα υιοθετούσε ένα κριτικό σκεπτικισμό και παραδεχόταν τα πάντα ως περισσότερο ή λιγότερο πιθανά, αφού δεν υπάρχει κανένα βέβαιο κριτήριο που να διαχωρίζει το πραγματικό από το πλασματικό¹⁰². Ύστερα τη σκυτάλη παίρνει ο Κόττας που απαντά υπερασπίζοντας την Ακαδημία και απορρίπτοντας τον Επικουρισμό.

Στο δεύτερο βιβλίο ο Βάλβος εκθέτει με τη σειρά του τις πολυπλοκότερες απόψεις των Στωικών επί του θέματος. Η δική τους θεωρία χώριζε την θεολογία σε πολιτική, η οποία όριζε τα αντικείμενα και τους όρους της επίσημης λατρείας, μυθολογική, που εξυπηρετούσε τις ιστορίες των λογοτεχνών και σπανίως υπέκρυπτε κάποια ψήγματα αλήθειας, και φιλοσοφική, που υποστήριζε, σε αντίθεση με τους Επικούρειους, την πλήρη ανάμιξη των θεών σχεδόν σε κάθε ανθρώπινο ζήτημα¹⁰³. Οι Στωικοί αποδέχονταν όλων των ειδών τις θεότητες καθώς τις θεωρούσαν εκπορευόμενες από άλλη πρωταρχική, υπέρτατη και μοναδική θεϊκή οντότητα¹⁰⁴.

Στο τρίτο βιβλίο ο Κόττας κάνει κριτική σε όσα υποστηρίχθηκαν από το Βάλβο.

Ο Κικέρων ενώ είναι παρόν δεν συμμετέχει σχεδόν καθόλου στην αντιπαράθεση που, συμπεραίνοντας από τα συμφραζόμενα, υποτίθεται ότι συμβαίνει γύρω στα 77 με 76 π.Χ.¹⁰⁵.

Η ελληνική πηγή του συγγραφέα για τους Επικούρειους φαίνεται να ήταν το *Περί θεών* του Φαίδρου. Για τους Στωικούς φαίνεται να άντλησε από μια ευρύτερη ποικιλία συγγραφέων ή από έργο του Ποσειδωνίου στο οποίο βρίσκονταν όλες οι απόψεις συγκεντρωμένες. Τα αντεπιχειρήματα της ακαδημεικής σκοπιάς προέρχονται από έργα του Κλειτόμαχου στα οποία σώζονται οι απόψεις του δασκάλου του, Καρνεάδη, αφού ο δεύτερος δεν άφησε συγγράμματα.

⁹⁹ Στο ίδιο, p. xii

¹⁰⁰ M. Tullii Ciceronis, *De Natura Deorum*, Libri tres, with the commentary of G. F. Schoemann, edited by Austin Stickney, Boston: published by Ginn & Heath, 1881, p. 19, 20

¹⁰¹ Στο ίδιο, p. 7

¹⁰² Στο ίδιο, p. 13

¹⁰³ Στο ίδιο, p. 8

¹⁰⁴ Στο ίδιο, p. 9

¹⁰⁵ Cicero in twenty-eight volumes XIX, ό.π., p. xv

DE DIVINATIONE

Το έργο αυτό ξεκίνησε να γράφεται πριν τις 15/3/44 π.Χ. αλλά ολοκληρώθηκε μετά. Είναι χωρισμένο σε δύο βιβλία στο πρώτο εκ των οποίων υποστηρίζεται η μαντική από στωική σκοπιά δια στόματος Κόιντου, ενώ στο δεύτερο ο Μάρκος, δηλαδή ο Κικέρων, την υποβάλλει, κατά δήλωσή του, σε ερευνητικό έλεγχο νεοακαδημεικού τύπου για να διαπιστωθεί η πλάνη ή η αλήθεια της. Ο υποτιθέμενος διάλογος διαδραματίστηκε στο εξοχικό του συγγραφέα στο Τούσκουλο σε μια βόλτα προς το Λύκειο, δηλαδή το άνω γυμνάσιο του Κικέρωνα.

Στην εισαγωγή του πρώτου βιβλίου εξηγείται ετυμολογικά ο όρος *divinatio* και φυσικά παρατηρείται το πόσο πιο ακριβής και ταιριαστός είναι για την έννοια που προσπαθεί ν' αποδώσει συγκρινόμενος με τον ελληνικό *μαντεία*. Βέβαια, όταν παρακάτω ο Κικέρων δηλώνει πως η ύπαρξη θεών και η *divinatio* δεν είναι απαραίτητως αλληλένδετα ζητήματα διότι τα σημάδια μπορεί να τα στέλνει η φύση και όχι οι θεοί, δεν συνειδητοποιεί την αντίφαση. Ύστερα γίνεται μια αναφορά στην ευρύτατη διάδοση που έχει η πίστη στην πρόβλεψη του μέλλοντος και σημειώνονται οι εξαιρέσεις του Ξενοφάνη και του Επίκουρου, ως των μόνων φιλοσόφων που δεν την αποδέχονται. Οι Στωικοί είναι ένθερμοι υποστηρικτές της κι έτσι επιλέγονται οι δικές τους θέσεις για να αμφισβητηθούν.

Όταν ο Κόιντος αρχίζει να υπερασπίζεται τη μαντική, την διαχωρίζει σε φυσική (με προφητείες και όνειρα) και τεχνητή (μέσω της παρατήρησης των άστρων, των ωινών, των φυσικών φαινομένων)¹⁰⁶. Στηρίζει την άποψή του πως τίποτα δεν συμβαίνει τυχαία στη φύση και γι' αυτό μπορούμε να προβλέπουμε τον καιρό παρατηρώντας τον ουρανό, ακόμα και τα ζώα. Το ότι αδυνατούμε να κατανοήσουμε την διαδικασία δεν σημαίνει ότι τα σημάδια δεν είναι έγκυρα. Όμως ακόμα κι αν κάποτε αυτά τα σημάδια είναι παραπλανητικά, αυτό δεν είναι αρκετό για να αποκηρύξουμε την *μαντεία* ολοκληρωτικά αφού και οι γιατροί, οι καπετάνιοι, οι στρατηγοί και οι πολιτικοί αποτυγχάνουν μερικές φορές να αντιληφθούν ρεαλιστικά τις καταστάσεις και οδηγούνται σε τραγικά λάθη. Ακολουθούν πολλά παραδείγματα για κάθε περίπτωση και η λυπηρή διαπίστωση πως οι Ρωμαίοι στις μέρες του δεν δίνουν την ίδια σημασία που έδιναν παλιότερα στους ωινούς, πράγμα που έχει κάποτε καταστροφικά αποτελέσματα. Επίσης αναφέρεται η επιτυχημένη θητεία του Κικέρωνα ως ωινοσκοπού και το πόσες φορές οι σοφές συμβουλές του εκτιμήθηκαν από τους εμπλεκόμενους. Στο τέλος ο Κόιντος συνοψίζει πως πιστεύει στην *μαντεία* όταν δε στηρίζεται σε ασήμαντα πράγματα και δεν έχει διαστρεβλωθεί με σκοπό να παραπλανήσει.

Στο δεύτερο βιβλίο ο Κικέρων κάνει μια εισαγωγή στην οποία λέει λίγα λόγια για τα προηγούμενα φιλοσοφικά του έργα και φτάνοντας στην παρούσα πραγματεία εξηγεί πως είναι μια επέκταση και απλοποίηση στο ίδιο θέμα με το *De natura deorum* που θα ολοκληρωθεί μ' ένα ακόμα έργο το *De fato*. Στο σημείο που ως συνήθως εξηγεί τους λόγους που τον ώθησαν στην ενασχόληση με τη φιλοσοφία, συναντάμε μια πολύ ενδιαφέρουσα πληροφορία με διαχρονικό χαρακτήρα, ότι δηλαδή η νέα γενιά έχει χάσει το δρόμο και τα ηθικά όρια στα οποία ο ίδιος ελπίζει, τουλάχιστον σ' ένα βαθμό να την επαναφέρει. Μπαίνοντας στο θέμα, ξεκαθαρίζει πως θα αμφισβητήσει όσο είναι δυνατόν τη μαντική αλλά δε θα φτάσει στο αλαζονικό σημείο της βεβαιότητας υπέρ ή κατά της ύπαρξής της, αυτό άλλωστε θα τον έκανε μάντη! Αυτού του είδους τα ειρωνικά σχόλια χρωματίζουν όλη του την επιχειρηματολογία κάνοντάς τον να χάσει πολύ από την αμεροληψία που θα όφειλε να έχει ως Σκεπτικός της Ακαδημίας που αποφεύγει τις βεβαιότητες! Τελικά, παρά την σκωπτική διάθεση της επιχειρηματολογίας του, επιστρέφει στην πιθανότητα η *μαντεία* να είναι υπαρκτή, αλλά τότε

¹⁰⁶ M. Tullius Cicero, *De Divinatione: introduction*

William Armistead Falconer, Ed., *Introduction to the de Divinatione*

<http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A2007.01.0053>

ποια θα ήταν η χρησιμότητά της; Στο συμπέρασμα καταλήγει πως δεν βρίσκει καμία χρησιμότητα της μαντικής στην ζωή των πολιτισμένων ανθρώπων γιατί το πιθανότερο είναι να τους οδηγήσει στη διανοητική κατάρρευση, άρα θα ήταν περισσότερο επιζήμια από την άγνοια. Παρόλα αυτά όταν λέει πως η οιωνοσκοπία έχει διατηρηθεί από την εποχή του Ρωμύλου εξ αιτίας της Δημοκρατίας, αναγνωρίζει στην εν λόγω πρακτική κάποια χρησιμότητα.

Ο Κικέρων όμως νιώθει επίσης την ανάγκη να ξεκαθαρίσει πως η απόρριψη των προλήψεων και της μαντείας από μέρους του, δεν συνεπάγεται και απόρριψη των θεών και της θρησκείας που είναι ο συνεκτικός ιστός των κοινωνιών, των θεσμών και της παράδοσης. Στο *De legibus*, που ίσως νόμιζε ότι θα έμενε για πάντα ανέκδοτο, εγκρίνει emphaticά τουλάχιστον μια μορφή μαντείας, την οιωνοσκοπία¹⁰⁷. Κατά τον R.J.Goar όμως η μεταστροφή δεν είναι τόσο εντυπωσιακή όσο φαίνεται, καθώς στην πραγματικότητα δεν αλλάζει γνώμη αλλά περισσότερο απελευθερώνεται από την ενοχή του να παραδεχθεί ότι πάντα αμφέβαλλε. Την εποχή που γράφει το *De divinatione* νιώθει πια αρκετά σίγουρος και δυνατός για να κάνει την αμφιβολία βεβαιότητα και να το δηλώσει¹⁰⁸.

CATO MAIOR (DE SENECTUTE)

Η σχεδόν ακριβής χρονολόγηση του έργου είναι δυνατή λόγω μιας αναφοράς του ίδιου του Κικέρωνα στο *De divinatione* που σίγουρα γράφτηκε πριν τη δολοφονία του Καίσαρα στις 15/3/44 και ακριβώς πριν το *Cato maior*, αλλά δημοσιεύτηκε λίγο αργότερα. Επίσης αναφέρεται σε τρεις επιστολές προς τον Αττικό ως πρόσφατο έργο, εκ των οποίων η πρώτη γράφτηκε περί τις 12/5/44. Άρα θα ήταν ασφαλές να υποθέσουμε πως η συγγραφή του έγινε ανάμεσα σ' αυτές τις ημερομηνίες του ίδιου χρόνου.

Όπως όλα τα φιλοσοφικά και ρητορικά συγγράμματα του Κικέρωνα, έτσι και τούτο είναι ισχυρά επηρεασμένο από αρχαία ελληνικά κείμενα. Οι πηγές του εντοπίζονται σε εδάφια από τον *Οικονομικό* του Ξενοφώντα, την *Πολιτεία* και το *Φαίδωνα* του Πλάτωνα. Ο τύπος του διαλόγου έχει περισσότερο αριστοτελικό (μεγάλοι μονόλογοι με το άλλο πρόσωπο να δίνει περισσότερο την αφορμή για την αγόρευση μη συμμετέχοντας ισότιμα στο διάλογο και μη αμφισβητώντας ουσιαστικά τα λεγόμενα) παρά πλατωνικό χαρακτήρα.

Ο σκοπός που ώθησε τον Κικέρωνα στη συγγραφή του συγκεκριμένου κειμένου ήταν διπλός. Εν πρώτοις ήθελε ειλικρινά να ανακουφίσει από την μελαγχολία των γηρατειών όσους το είχαν ανάγκη, πράγμα που ίσχυε επίσης για τον εαυτό του και τον Αττικό που ένιωθαν πως και γι' αυτούς πλησίαζαν καθώς ήταν 62 και 65 ετών αντίστοιχα. Άλλωστε στην εισαγωγή ευθέως αναφέρει πως η εργασία σ' αυτό το έργο του έδωσε παρηγοριά όπως ήλπιζε να δώσει και στο φίλο του τον Αττικό η ανάγνωσή του. Δευτερευόντως όμως ήθελε να προκαλέσει στους αναγνώστες του το θαυμασμό γι' αυτό που ο ίδιος θεωρούσε χρυσή εποχή της ρωμαϊκής πολιτικής, δηλαδή την περίοδο μεταξύ των πρώτων δύο καρχηδονιακών πολέμων, καταδεικνύοντας την αντίθεση με την σύγχρονή του πολιτική κατάσταση στην οποία ένιωθε διωκόμενος. Ο κεντρικός ομιλητής του διαλόγου, ο Μάρκος Πόρκιος Κάτωνας ο Τιμητής (234 - 149 π.Χ.), ένας *homo novus*, γιός υπέα από το Τούσκουλο, αποτελούσε κατά τον Κικέρωνα «υπόδειγμα φιλοπονίας και αρετής» (*exemplar ad industriam virtutemque*)¹⁰⁹, ενώ είχε διατηρήσει πνευματική και σωματική εγρήγορση σε μεγάλη ηλικία, χαρακτηριστικά δυσεύρετα στους πρωταγωνιστές της πολιτικής σκηνής της Ρώμης του τελευταίου μισού προχριστιανικού αιώνα.

Για μια ακόμα φορά ο Κικέρων χρησιμοποιεί αριστοτελικού τύπου διάλογο με προσπάθεια ένταξης αρχαϊκών στοιχείων στη γλώσσα που όμως δεν είναι ολοκληρωμένη, έτσι

¹⁰⁷Journal Article, Robert J. Goar, *The Purpose of De Divinatione*, Transactions and Proceedings of the American Philological Association, Vol. 99 (1968), Published by: The Johns Hopkins University Press, pp. 241

¹⁰⁸ Στο ίδιο, pp.248

¹⁰⁹ Géza Alföldy, ό. π., σ. 74

καταλήγει να γράφει στο γνωστό προσωπικό του ύφος. Στη συζήτηση συμμετέχουν ο Κάτων στα 84 του χρόνια, ο Σκιπίων Αφρικανός ο Νεότερος στα 35 (185 – 129 π.Χ.) και ο Γ. Λαίλιος περίπου 37 (περί το 186 -), ένα χρόνο πριν το θάνατο του πρώτου, δηλαδή το 150 π.Χ..

Ο Κικέρων αφιερώνει το έργο στον Αττικό και εξηγεί τους λόγους που τον ώθησαν στη συγγραφή του. Επίσης δικαιολογεί την επιλογή του Κάτωνα για κεντρικό πρόσωπο του διαλόγου. Ο διάλογος αρχίζει όταν ο Σκιπίωνας εκφράζει το θαυμασμό του για την ζωτικότητα και την ευτυχία που βιώνει ο Κάτων σε τόσο προχωρημένη ηλικία και αυτός απαντά πως το μυστικό είναι να ακολουθεί κανείς τις επιταγές της φύσης. Τότε ο Λαίλιος ρωτά ποια είναι η πορεία ζωής ώστε να καταλήξει κανείς σε γηρατειά σαν τα δικά του. Ο Κάτων υπόσχεται να του απαντήσει αφού επισημάνει τα προβλήματα τα οποία χρεώνονται στα γηρατειά ενώ στην πραγματικότητα είναι ελαττώματα του χαρακτήρα. Μετά ο Λαίλιος υπονοεί πως η οικονομική ευημερία είναι ο λόγος που κάνει ευχάριστα τα χρόνια της παρακμής, στο οποίο ο Κάτων δεν αντιτίθεται ολοκληρωτικά αλλά προσθέτει πως ο σωστός χαρακτήρας και μόνο αρκεί για να κάνει τα γεράματα ανεκτά.

Στη συνέχεια ο Κάτων απαριθμεί τα τέσσερα συνήθη προβλήματα που αποδίδονται στα γηρατειά: απομακρύνουν τους άνδρες από την ενεργό δράση, αποδυναμώνουν τις φυσικές δυνάμεις, στερούν την ικανότητα για διασκέδαση και εμπεριέχουν την αναμονή του θανάτου. Μετά τα αποδομεί ένα προς ένα.

Όσον αφορά την ενεργό δράση, αναφέρει ότι υπάρχουν δραστηριότητες και επαγγέλματα απαραίτητα για την ευημερία της κοινωνίας που δεν απαιτούν μεγάλες φυσικές δυνάμεις και πως η κακή μνήμη δεν οφείλεται στο γήρας αλλά σε προϋπάρχον ελάττωμα ή σε ελλιπή εξάσκηση. Άλλωστε υπάρχουν πολλά παραδείγματα ηλικιωμένων ανδρών στην ιδιωτική και τη δημόσια ζωή που παρέμειναν ενεργοί μέχρι το θάνατό τους.

Για τις φυσικές δυνάμεις υποστηρίζει πως ο ηλικιωμένος δεν τις χρειάζεται όσο ο νέος αφού η πνευματική του υπεροχή αρκεί για να επηρεάσει τις καταστάσεις. Εξάλλου οι καλές μετριοπαθείς συνήθειες μπορούν να διατηρήσουν τις φυσικές δυνάμεις σε πολύ καλά επίπεδα ακόμα και σε προχωρημένη ηλικία. Η αδυναμία οφείλεται κυρίως σε ασθένειες που όμως εμφανίζονται σε όλες τις ηλικίες.

Σχετικά με την ικανότητα για διασκέδαση η διαφορά έγκειται στο τί θεωρείται διασκέδαση σε κάθε ηλικία και όχι στο αν υφίσταται. Τα νεύρα που αποδίδονται στα γηρατειά και καταστρέφουν την διασκέδαση είναι θέμα χαρακτήρος.

Ο θάνατος δεν πρέπει να φοβίζει κανέναν άνθρωπο και ιδιαίτερα τους πνευματικά καλλιεργημένους γιατί ζητούμενο είναι η ποιότητα ζωής και όχι η μακροήμερευση. Το τέλος από γήρας είναι φυσικό, σύντομο και ανώδυνο, άρα και σωστό. Κι ας μην ξεχνάμε πως όσα υποστήριξε ο Πλάτων και ο Ξενοφών για την αθανασία μπορεί και να μας περιμένουν στην άλλη πλευρά¹¹⁰.

DE AMICITIA

Χωρίς να είμαστε βέβαιοι για την ακριβή περίοδο συγγραφής αυτού του διαλόγου, μπορούμε να τον τοποθετήσουμε μετά το θάνατο του Καίσαρα κάποια στιγμή εντός του 44 π.Χ., ίσως το φθινόπωρο.

Συμμετέχουν ο Γάιος Λαίλιος και οι Κόιντος Μούκιος Σκαιόλας και Γάιος Φάνιος Στράβων, σύζυγοι των κορών του πρώτου¹¹¹.

Το έργο είναι αφιερωμένο στον Τίτο Πομπώνιο Αττικό πιστό φίλο του Κικέρωνα μέχρι το τέλος της ζωής του.

¹¹⁰ M. Tulli Ciceronis, *Cato Maior, De Senectute*, with introduction and notes by James S. Reid, M. L., Fellow of Gonville and Caius College, Cambridge, University Lecturer in Roman History, American edition revised by Francis W. Kelsey, University of Michigan, Allyn And Bacon Boston, New York, Chicago, Copyright, 1882, by John Allyn

¹¹¹ M. Tullius Cicero, *De Amicitia*: introduction William Armistead Falconer, Ed., par. 3

Η ομιλία περί φιλίας υποτίθεται ότι ανακαλείται από μνήμης. Κάποτε γύρω στο 90, ο Κικέρων την είχε πρωτακούσει ως έφηβος 16 χρόνων από το Λαίλιο που την είχε κι αυτός πιο πριν ακούσει από το Σκιπίωνα¹¹². Η υποθετική χρονολογία της διεξαγωγής του διαλόγου όμως είναι το 129 π.Χ., λίγες μέρες μετά από τον ύποπτο θάνατο του Σκιπίωνα. Είχε βρεθεί νεκρός το βράδυ μετά την ταραχώδη συνεδρίαση της συγκλήτου, κατά την οποία αρνήθηκε να υπερψηφίσει τον αγροτικό νόμο (*lex agraria*) που επιχειρούσε να περάσει ο Τιβέριος Γράκχος. Εδώ θεωρείται ότι ο θάνατος προήλθε από φυσικά αίτια όμως στην πραγματικότητα η υπόθεση δεν διαλευκάνθηκε ποτέ¹¹³.

Η επιρροή από το *Λύση* του Πλάτωνα, τα *Ηθικά Νικομάχεια* του Αριστοτέλη και τα *Απομνημονεύματα* του Ξενοφώντα, είναι διακριτή αλλά όχι κυρίαρχη. Κατά το Διογένη Λαέρτιο και το Αύλο Γέλλιο η κύρια ελληνική πηγή του έργου ήταν τρεις τόμοι του Θεόφραστου, σήμερα χαμένοι¹¹⁴.

Ο Λαίλιος είναι ο κύριος ομιλητής και βασιζόμενος στην εμπειρία της φιλίας του με το Σκιπίωνα, τη χαρακτηρίζει ως τον ισχυρότερο δεσμό μεταξύ ανθρώπων και το σπουδαιότερο δώρο των θεών προς αυτούς. Ξεκινά από τον ενστικτώδη θαυμασμό για την αρετή ενός άλλου ανθρώπου αλλά η διατήρησή της απαιτεί το σεβασμό κάποιων απαράβατων ορίων και τη συνεχή φροντίδα της από τα δύο μέρη. Ποτέ κανείς δεν πρέπει να προδίδει τις ηθικές αρχές του για χάρη ενός φίλου και πάντα να επιλέγει την ειλικρίνεια παρά την κολακεία. Παρόλο που η αληθινή φιλία δεν είναι εύκολο να υπάρξει, όταν αυτό συμβεί ομορφαίνει τη ζωή των ανθρώπων¹¹⁵.

DE FATO

Πρόκειται για μια πραγματεία της οποίας το ένα τρίτο έχει χαθεί¹¹⁶. Γράφτηκε μεταξύ Μαΐου και Ιουνίου του 44 π.Χ. Είναι όπως τα περισσότερα έργα σε διαλογική μορφή και σ' αυτή τη συζήτηση συμμετέχουν ο Αύλος Ίρτιος και ο Κικέρων. Οι δύο παλιοί φίλοι και γείτονες βρίσκονται στο εξοχικό του Κικέρωνα στους Ποτίολους (Puteoli) της Καμπανίας και το θέμα που τους απασχολεί είναι η τεταμένη πολιτική κατάσταση στη Ρώμη. Αναζητώντας τρόπους με τους οποίους θα γινόταν δυνατή η αποκατάσταση της ηρεμίας, η συζήτηση φτάνει στο θέμα της μοίρας. Ποια δύναμη επηρεάζει τις ανθρώπινες ζωές και υποθέσεις, ο θεός, η τύχη ή ο ίδιος ο άνθρωπος;

Στο *De natura deorum* βρήκαμε έναν συγκεκριμένο ορισμό για τη μοίρα. Είναι αυτό που οι Έλληνες αποκαλούν *ειμαρμένη*, μια διαδοχική σειρά αιτιών όπου η κάθε αιτία συνδέεται με την επόμενη και παράγει συνέπειες. Το δόγμα των Στωικών ήταν στενά συνδεδεμένο με αυτή την ιδέα αφού θεωρούσαν πως η οργάνωση και η λειτουργία του κόσμου είναι προδιαγεγραμμένη. Ο Λόγος, το ύψιστο αγαθό που μπορεί να κατέχει ο άνθρωπος, όταν φτάσει στην τελειότητα, επιτρέπει στον άνθρωπο να δει την ανθρώπινη ζωή συνολικά κι έτσι να αγγίξει την ευδαιμονία. Παρόλα αυτά ο άνθρωπος διατηρεί την ελευθερία της βούλησης, μόνο όμως ως προς το αν θα προσαρμοστεί δημιουργικά στο Λόγο και θά 'ναι ευτυχής ή αν θα

¹¹² Στο ίδιο, par. 2

¹¹³ M. Tulli Ciceronis, *Cato Maior, De Senectute*, with introduction and notes by James S. Reid, M. L., ό.π., 5 - xxii

¹¹⁴ M. Tullius Cicero, *De Amicitia*: introduction William Armistead Falconer, Ed., par. 4

¹¹⁵ Cicero, *De amicitia*, John Paul Adams, CSUN
john.p.adams@csun.edu

¹¹⁶ Journal article, Chrishtoph Jedan, review: De fato, *The Classical Review New Series* Vol.61, No.1 (April 2011), pp.113-5 https://www.jstor.org/stable/41301074?seq=1#metadata_info_tab_contents

εξαναγκαστεί σε υποταγή σ' αυτόν με οδυνηρό τρόπο¹¹⁷. Ο Στωικός Ποσειδώνιος ο Ρόδιος θεωρεί πως το γεγονός της ύπαρξης οιωνών που προλέγουν μελλοντικά συμβάντα αποδεικνύει ότι το μέλλον είναι ανάλογο και παράγωγο του παρόντος. Ο Κικέρων ανασκευάζει αυτή τη θέση και προχωρά στην εξέταση της θέσης ετέρου Στωικού, του Χρύσιππου, διευθυντή της Στοάς το διάστημα 232-207 π.Χ.. Κατά το Χρύσιππο τα γεγονότα διαχωρίζονται σε *απλά*, που θεωρούνται μοιραία γιατί είναι ανεξάρτητα από άλλα και σε *σύνθετα* που η πραγματοποίησή τους εξαρτάται από πολλούς παράγοντες οπότε δεν είναι μοιραία¹¹⁸. Ο Κικέρων δεν μπορεί να δεχτεί αυτόν τον τόσο μικρό χώρο που αφήνεται για την επιρροή της ελεύθερης βούλησης και μάλιστα διακωμωδεί τη θέση των Στωικών αντιπαραθέτοντας τα επιχειρήματα του Σκεπτικού Καρνεάδη. Μέσω μιας, αρκετά αμφισβητούμενης από τους σύγχρονους ερευνητές, επαγωγικής λογικής, ανασκευάζεται και αυτή η άποψη¹¹⁹. Παρόμοια τύχη έχει και η άποψη του Επικούρου περί αταξίας κι ας τίθεται ενάντια στο μοιραίο.

Οι Επικούρειοι βασίστηκαν στη θεωρία του ατόμου όπως διατυπώθηκε από το Δημόκριτο και αφού την προσάρμοσαν στήριξαν σ' αυτήν το δικό τους φιλοσοφικό δόγμα. Σύμφωνα μ' αυτό τα άτομα είχαν ομοιόμορφη κάθετη ταχύτητα και συγκρούονταν μεταξύ τους λόγω της τυχαίας και ελάχιστη πλάγιας κίνησής τους. Αυτή η υπόθεση κατάστρεψε την ιδέα περί απόλυτης τάξης του σύμπαντος. Έτσι οι Επικούρειοι θεώρησαν ότι η ιδιότητα του ατόμου να κινείται λοξά, περνάει και σε ό,τι αποτελείται από άτομα, δηλαδή και στην ανθρώπινη ψυχή που ορίζει τη θέληση, άρα ούτε και αυτή είναι προορισμένη να συμβάλει σε κάποιου είδους συμπαντική τάξη. Συνεπώς ο άνθρωπος είναι ελεύθερος να ζει τη ζωή του όπως τον ευχαριστεί¹²⁰.

Ο Κικέρων δεν θεωρεί την παραπάνω άποψη σοβαρή και τελικά τάσσεται με την άποψη του Καρνεάδη που θεωρεί πως αρκετά ζητήματα μπορεί να είναι μοιραία αλλά σίγουρα όχι τα ανθρώπινα, αφού πάντοτε πρόκειται για σύνθετα γεγονότα επηρεασμένα από την ελεύθερη βούληση του πνεύματος¹²¹.

Εδώ βλέπουμε άλλη μια απόδειξη της μεταστροφής στη σκέψη του Κικέρωνα από τις απόψεις που υποστήριζε στο *De legibus*.

*Κανείς άνθρωπος δεν θά 'πρεπε να ήταν τόσο παρανοϊκά αλαζονικός ώστε να πιστεύει ότι κατέχει λογική ή διάνοια, αν δεν πιστεύει ότι ο ουρανός και ο κόσμος τα κατέχει επίσης, ή με άλλα λόγια ότι δεν υπάρχει ένα Υπέρτατο Μυστικό που θέτει το σύμπαν σε κίνηση. Η έπαρση είναι υπερβολική στον άνθρωπο, ο οποίος με την καλύτερή του φιλοσοφία, μετά βίας κατανοεί αυτό που εννοεί το σύμπαν.*¹²², έγραφε τότε. Πολλά άλλαξαν στη ζωή του Κικέρωνα από εκείνη την περίοδο, όμως τί ήταν αυτό που άλλαξε τόσο ριζικά τη σκέψη του, δεν μας το αποκαλύπτει. Εμείς μπορούμε να κάνουμε αρκετές εικασίες, αλλά το μόνο σίγουρο συμπέρασμα που εξάγεται είναι πως επρόκειτο για μια προσωπικότητα παθιασμένη και αρκετά αλαζονική ώστε να υποστηρίξει δυνατά και χωρίς ιδιαίτερες αμφιταλαντεύσεις ότι κάθε φορά θεωρούσε πρόπον. Η φιλοσοφία της Νέας Ακαδημίας της οποίας υποτίθεται ότι ήταν οπαδός, μοιάζει περισσότερο μ' ένα διανοητικό παιχνίδι που του άρεσε να παίζει ή ίσως μια φιλοσοφική διαμάχη στην οποία ήθελε να συμμετέχει επιδεικνύοντας την πνευματικότητά του, παρά με μια αυθεντικά φιλοσοφική θεώρηση των πραγμάτων. Στις περισσότερες περιπτώσεις η καρδιά του φαίνεται ν' ανήκει στο Στωικισμό.

¹¹⁷ Αλέξανδρος Χρύσης, *Φιλοσοφία της Ιστορίας, Εισαγωγικές προσεγγίσεις από τους αρχαίους στο Μαρξ*, Εκδόσεις Κριτική, Αθήνα, 2004, σ. 48-50

¹¹⁸ Kevin Smith, *The Idle Argument in Cicero's De Fato*, Indiana University Purdue University Fort Wayne, p. 18 <https://pdfs.semanticscholar.org/fe60/c4a1cb7dfec335b00acf07053f2a7c229461.pdf>

¹¹⁹ *Cicero's De fato in Deleuze's Logic of sense*, Michael James Bennett, McMaster University (academia.edu/10598332/Ciceros_De_Fato_Deleuzes_Logical_of_Sense)

¹²⁰ Cicero, *De Finibus Bonorum et Malorum*, with an English translation by H. Racham, M.A., Fellow and tutor of Christ's College, Cambridge, London: William Heinemann, N. York: The Macmillan co, MCMXIV, p. xvi

¹²¹ Στο ίδιο, p. 20

¹²² *The Political Works of Marcus Tullius Cicero*: By Francis Barham, Vol. 2., ό.π., p. 92

DE OFFICIIS

Η παρούσα πραγματεία είναι γραμμένη σε μορφή επιστολής με προοριζόμενο παραλήπτη της τον γιό του Κικέρωνα, Μάρκο που ήταν τότε στην Αθήνα για σπουδές στη φιλοσοφία αλλά είχε τάση για υπερβολές και έκκλητο βίο. Γράφτηκε τους τελευταίους μήνες του 44 π.Χ. και ήταν το τελευταίο συγγραφικό έργο του.

Η κύρια ελληνική πηγή για τα πρώτα δύο βιβλία είναι ο Στωικός Παναίτιος και η πραγματεία του *Περί Καθήκοντος*, τον οποίο, όπως ο ίδιος ο Κικέρων λέει, δεν μεταφράζει αλλά κριτικά επιλέγει και προσαρμόζει στις προσωπικές του απόψεις¹²³. Το τρίτο βιβλίο είναι κάπως πιο ανεξάρτητο κι εκεί προσπαθεί να κάνει την στωική ηθική φιλοσοφία προσιτή στην ρωμαϊκή πραγματικότητα. Το πόσο τελικά αυτή του η πρόθεση επιτεύχθηκε, μπορεί να κριθεί από την δεκτικότητα των Ρωμαίων στα προσεχή χριστιανικά διδάγματα. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το σχόλιο του Πετράρχη για τα λόγια του Κικέρωνα στο τρίτο βιβλίο: «Κάποιες φορές θα νόμιζε κανείς ότι μιλάει ένας Χριστιανός απόστολος και όχι ένας Παγανιστής φιλόσοφος». Παρόμοια άποψη διατύπωσε και ο Άγιος Αυγουστίνος όταν διάβασε το *Hortensius* αφού είπε ότι το μόνο πράγμα που τον απογοήτευσε σ' αυτό το έργο ήταν πως δεν βρήκε σ' αυτό το όνομα του Χριστού¹²⁴.

Στο πρώτο βιβλίο ορίζει ότι κάθε τι ηθικά ορθό πηγάζει από μια εκ των τεσσάρων συνθηκών, είτε από την διανοητική αντίληψη της ολοκληρωτικής αλήθειας, είτε από την επιθυμία για διατήρηση της οργανωμένης κοινωνίας, είτε από τη μεγαλειώδη δύναμη ενός ανίκητου πνεύματος, είτε την μεθοδικότητα και μετριοπάθεια των λόγων και των πράξεων¹²⁵. Από αυτά τα τέσσερα ηθικά αγαθά προκύπτουν αντίστοιχες υποχρεώσεις που είναι τα ηθικά καθήκοντα. Ύστερα απαιτείται η ιεράρχησή τους, διότι όπως μας διευκρινίζεται, η σειρά αλλάζει ανάλογα με τις ειδικές συνθήκες, κι αφού τα ίδια καθήκοντα δεν έχουν πάντα την ίδια σημασία, είναι απαραίτητο να μην συγχέονται οι προτεραιότητες σε περίπτωση διλήμματος¹²⁶.

Στην εισαγωγή του δεύτερου βιβλίου εκφράζει την πρόθεση και την ελπίδα πως θα ξαναγυρίσει στη δημόσια ζωή αγωνιζόμενος ξανά για τη Δημοκρατία¹²⁷, μια ελπίδα που γρήγορα διαψεύστηκε οριστικά. Επί του θέματος εξετάζεται η έννοια του συμφέροντος που τόσο άδικα έχει θεωρηθεί ασύμβατη με το ηθικά ορθό¹²⁸. Έτσι κατηγοριοποιεί τα χρήσιμα πράγματα σε έμψυχα και άψυχα. Τα άψυχα σε λογικά και παράλογα κ.ο.κ. Σταδιακά αρχίζει να ιεραρχεί ποιοτικά τη χρησιμότητα ανάλογα με το ηθικό κίνητρο που την προκάλεσε όπως π.χ. όταν θεωρεί τη δικαιοσύνη το καλύτερο μέσο για τη δημοτικότητα¹²⁹.

Φτάνοντας στο τρίτο βιβλίο, ερευνάται το αν και κατά πόσο τελικά συγκρούονται η χρησιμότητα με την ηθική ορθότητα. Στην εισαγωγή διακρίνουμε την προσπάθειά του ως πατέρα και ως πολιτικό πρόσωπο, να εμψύσει στο διάδοχο το πάθος για τη συνέχιση της ένδοξης κληρονομιάς του, όμως η απογοήτευσή του είναι εμφανής¹³⁰. Συνεχίζοντας επί του θέματος αρνείται να δεχθεί τον ισχυρισμό του Παναίτιου για τη διάσταση της ηθικής με τη χρησιμότητα και ως γνήσιος Ρωμαίος προσπαθεί ν' αποδείξει τη σύνδεσή τους.

¹²³ Cicero, *De officiis*, with an English translation by Walter Miller, London: William Heinemann, New York: The Macmillan co. MCMXIII, The Loeb classical library, edited by T.E. Page, Litt., and W.H.D. Rouse, Litt. D., Stanford University Library, p. 9

¹²⁴ Journal Article, *St. Augustine and the Hortensius of Cicero*, John Hammond Taylor, *Studies in Philology* Vol. 60, N. 3 (Jul. 1963), p.p. 487-498, University of North Carolina Press, p. 494

¹²⁵ Cicero, *De officiis*, with an English translation by Walter Miller, ό. π., p. 17

¹²⁶ Στο ίδιο, p. 31 και p. 165

¹²⁷ Στο ίδιο, p. 171

¹²⁸ Στο ίδιο, p. 177

¹²⁹ Στο ίδιο, p. 207

¹³⁰ Στο ίδιο, p. 275

ΆΛΛΕΣ ΑΠΟΛΕΣΘΕΙΣΕΣ ΠΡΑΓΜΑΤΕΙΕΣ:

DE CONSILIIS SUIS

Υποτίθεται ότι ήταν ένα αλογόκριτο σημειωματάριο της ζωής του στο οποίο επιτίθενταν χωρίς φόβο και πάθος σε κάθε του εχθρό, όπως και στην Τριανδρία. Κάποτε το παρέδωσε στο γιό του με την οδηγία να μην το δημοσιοποιήσει πριν το θάνατό του¹³¹.

DE CONSOLATIONE

Ο Κικέρων στην εισαγωγή του δευτέρου βιβλίου του *De divinatione*, περιγράφει το χαμένο πια έργο ως πηγή μεγάλης παρηγοριάς για τον ίδιο και ελπίζει να είναι πηγή ελπίδας και για άλλους.

DE VIRTUTIBUS

Από το έργο αυτό βρέθηκαν το 15^ο αι. 22 αποσπάσματα σε γαλλική μετάφραση. Ακολούθησε προβληματισμός για την ταυτότητα του συγγραφέα του και τελικά η πιθανότερη απάντηση είναι πως πρόκειται για τον Κικέρωνα. Είναι γραμμένο σε διαλογική μορφή όπως τα περισσότερα έργα του και σήμερα κυκλοφορεί μεταφρασμένο από το γαλλικό κείμενο στα Λατινικά¹³².

DE GLORIA

Η χαμένη αυτή πραγματεία αναφέρεται από τον Κικέρωνα στο δεύτερο βιβλίο του *De officiis*, ως συζήτηση ανεπτυγμένη σε δύο τόμους. Την ακολουθεί μια ανεπιβεβαίωτη ιστορία παραδεδομένη από τον Πετράρχη. Ότι δηλαδή ο ίδιος κατάφερε να την ανακαλύψει αλλά υπέκυψε στις παρακλήσεις ενός από τους δασκάλους του και του τη δάνεισε. Καθώς αυτός βρισκόταν σε δεινή οικονομική κατάσταση έδωσε τα βιβλία για ενέχυρο κι από τότε τα ίχνη τους χάθηκαν, παρά τις φιλότιμες προσπάθειες του Πετράρχη να τα ανακτήσει¹³³.

¹³¹ Anthony Everitt, *ό. π.*, p. 134-135

¹³²

Book review by Joseph B. Pike University Of Minnesota,
M. Tutlli Ciceronis de virtutibus libri fragmenta. Collegit HERMANNUS KNOELLINGER. Praemissa sunt
excerpta ex Antonii de la Sale operibus et commentationes. MCMVII Lipsiae in Aedibus B. G. Teubneri.
Pp. 96.

<https://www.journals.uchicago.edu/doi/pdfplus/10.1086/359449>

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

DE NATURA DEORUM, ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ ΣΤΑ ΕΛΛΗΝΙΚΑ

Για τη μετάφραση χρησιμοποιήθηκε η έκδοση Cicero in twenty-eight volumes XIX, *De Natura Deorum, Academica*, with an english translation by H. Rackham, M. A., university lecturer and fellow and lecturer of Christ's College, Cambridge, Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press, London, William Heinemann LTD, MCMLXVII (first printed 1933)

1Cum multae¹³⁴ res¹³⁵ in philosophia nequaquam satis adhuc explicatae sint¹³⁶, tum¹³⁷ perdifficilis, Brute, quod¹³⁸ tu minime¹³⁹ ignoras¹⁴⁰, et perobscura quaestio¹⁴¹ est de natura deorum¹⁴², quae et ad cognitionem¹⁴³ animi¹⁴⁴ pulcherrima¹⁴⁵ est et ad moderandam¹⁴⁶ religionem necessaria.

Μιας και πολλά πράγματα στη φιλοσοφία δεν έχουν αρκετά μέχρι τώρα εξηγηθεί, τότε πάρα πολύ δύσκολη, Βρούτε, το οποίο ελάχιστα αγνοείς, και πάρα πολύ δυσνόητη είναι η έρευνα για τη φύση των θεών, η οποία και για τη γνώση της ψυχής είναι πολύ ευνοϊκή και για τη ρύθμιση της θρησκείας απαραίτητη.

5De qua tam¹⁴⁷ variae¹⁴⁸ sunt doctissimorum¹⁴⁹ hominum tamque discrepantes¹⁵⁰ sententiae, ut mango argumento esse debeat¹⁵¹ causam et principium philosophiae esse inscientiam¹⁵², prudenterque¹⁵³ Academicos a rebus incertis

The Mystery of Cicero's Lost Work "On Glory" July 25, 2018 Quintus Curtius History, LiteratureCicero, De Gloria, manuscript hunters, On Glory

<https://qcurtius.com/2018/07/25/the-mystery-of-ciceros-lost-work-on-glory/>

¹³⁴ Multus, -a, -um: πολύς, -ή, -ύ

¹³⁵ Res, -i: πράγμα

¹³⁶ Explico (explicavi, explicatum, explicare)1: εκφράζω, εξηγώ, αναπτύσσω

¹³⁷ Tum: τότε

¹³⁸ Qui, quae, quod: ο οποίος, -α, -ο

¹³⁹ Paulum, minus, minime: λίγο, λιγότερο, ελάχιστα

¹⁴⁰ Ignoro1: αγνώω

¹⁴¹ Quaestio, -onis: έρευνα

¹⁴² Deus, -i: θεός

¹⁴³ Cognition, -nis: γνώση

¹⁴⁴ Animus, -i (και anima, -ae): ψυχή, πνεύμα

¹⁴⁵ Pulcher, -chra, -chrum5: ωραίος, -α, -ο

¹⁴⁶ Moderor1: ρυθμίζω

¹⁴⁷ Tam: τόσο, τόσο πολύ

¹⁴⁸ Varius, -a, -um: διάφορος, ποικίλος

¹⁴⁹ Doctissimus, -a, -um: ιδιαίτερος μορφωμένος

¹⁵⁰ Discrepo1: διαφωνώ, διαφοροποιούμαι

¹⁵¹ Debeo (debui, debitum, debere)2: πρέπει, οφείλω

¹⁵² Inscientia, ae: άγνοια

¹⁵³ Prudenter: συνετά, φρόνιμα

adsensionem¹⁵⁴ cohibuisse¹⁵⁵:

Γι' την οποία (φύση των θεών) υπάρχουν διάφορες και τόσο αντικρουόμενες απόψεις μορφωμένων ανθρώπων, ώστε η έλλειψη επιχειρήματος πρέπει να είναι η αιτία (για όλη αυτή την ποικιλία) και το ότι η αρχή της φιλοσοφίας (φαίνεται να) είναι η άγνοια, γι' αυτό είναι φρόνιμο που οι οπαδοί της Ακαδημίας συγκρατούνται απ' το να παραδέχονται αβέβαια πράγματα:

Quid est enim temeritate¹⁵⁶ turpius¹⁵⁷? aut quid tam temerarium¹⁵⁸ tamque indignum¹⁵⁹ sapientis¹⁶⁰ gravitate atque constantia¹⁶¹ quam aut falsum sentire aut quod non satis explore perseptum¹⁶² sit et cognitum sine ulla¹⁶³ dubitatione¹⁶⁴ defendere?

Γιατί τί είναι πιο αισχρό από την αλόγιστη βιασύνη; Τί τόσο αλόγιστο και τόσο ανάξιο για το κύρος ενός σοφού και τη συνέπειά του, απ' το να καταλαβαίνει λάθος και να υπερασπίζεται χωρίς κάποια αμφιβολία κάτι το οποίο δεν έχει διερευνηθεί επαρκώς και δεν υπάρχει γι' αυτό αρκετή γνώση;

13Velut¹⁶⁵ in hac quaestione plerique¹⁶⁶ (quod maxime veri simile est et quo omnes duce natura venimus) deos esse dixerunt, dubitare se Protagoras, nullos esse omnino Diagoras Melius et Theodorus Cyrenaicus putaverunt.

Για παράδειγμα, σχετικά μ' αυτό το ζήτημα, οι περισσότεροι (που μοιάζει να είναι πολύ πιο αληθινό και αυτό στο οποίο όλοι κατευθυνόμαστε με οδηγό τη φύση) έχουν πει ότι υπάρχουν θεοί, ο Πρωταγόρας αμφιβάλλει, ο Διαγόρας ο Μέλιος και ο Θεόδωρος ο Κυρηναϊκός θεωρούν ότι δεν υπάρχει κανείς.

16Qui vero¹⁶⁷ deos esse dixerunt, tanta sunt in varietate et dissensione¹⁶⁸, ut eorum molestum¹⁶⁹ sit dinumerare¹⁷⁰ sententias. Nam et de figuris deorum et de locis atque sedibus et actione vitae multa dicuntur, deque his summa¹⁷¹ philosophorum dissensione¹⁷² certatur¹⁷³;

Όμως, αυτοί που ισχυρίζονται ότι υπάρχουν θεοί, είναι σε τέτοια ποικιλία και διαφωνία ώστε θα ήταν κουραστικό να απαριθμήσουμε τις απόψεις τους. Διότι και για την εμφάνιση των θεών και για τους τρόπους που εδρεύουν και δρουν στη ζωή τους, λέγονται πολλά για τα οποία το σύνολο των φιλοσόφων συναγωνίζεται σε διαφωνία.

21quod vero maxi-

¹⁵⁴ Adsentior (adsensi, adsensum, adsentire)4: παραδέχομαι, συμφωνώ

¹⁵⁵ Cohibeo (cohibui, cohibitum, cohibere)2: συγκρατώ, δεν δίνω

¹⁵⁶ Temeritas, -is: αλόγιστη βιασύνη

¹⁵⁷ Turpe, turpius, turpissimum: αισχρό/ντροπιαστικό, αισχρότερο, αισχρότατο

¹⁵⁸ Temerarius, -a, -um: αλόγιστος, αστόχαστος

¹⁵⁹ Indignus, -a, -um: ανάξιος

¹⁶⁰ Sapiens, -ntis: σοφός

¹⁶¹ Constantia, -ae: εγκαρτέρηση, σταθερότητα

¹⁶² Perseptus, -a, -um: σύλληψη, παρατήρηση

¹⁶³ Ullus, -a, -um: κάποιος

¹⁶⁴ Dubitatio, -onis: αμφιβολία

¹⁶⁵ Velut: σαν, όπως

¹⁶⁶ Plerumque, plerique2: η πλειοψηφία, της πλειοψηφίας (το μεγαλύτερο μέρος)

¹⁶⁷ Vero: όμως, αλλά

¹⁶⁸ Dissensio, -onis: διαφωνία

¹⁶⁹ Molestus, -a, -um: κουραστικό, ενοχλητικό, προβληματικό

¹⁷⁰ Dinumero1: απαριθμώ, μετρώ

¹⁷¹ Summus -a, -um (και supremus, υπερθετικός του superus και superior): ύψιστος, κορυφαίος ή πρωταρχικός, κυρίως ή σύνολο

¹⁷² Dissentio3: διαφωνία καυγάς

¹⁷³ Certor (certatus sum, certari)1: συναγωνίζομαι, διαγωνίζομαι, διαφωνώ

me¹⁷⁴ rem causamque continet¹⁷⁵, utrum¹⁷⁶ nihil agant¹⁷⁷, nihil moli-
antur¹⁷⁸, omni curatione¹⁷⁹ et administratione¹⁸⁰ rerum vacent¹⁸¹, an¹⁸²
contra ab iis et a principio omnia facta¹⁸³ et constituta sint¹⁸⁴ et ad
infinitum tempus regantur atque moveantur¹⁸⁵, in primis magna
dissensio est, eaque nisi diiudicatur¹⁸⁶, in summo errore¹⁸⁷ necesse
est homines atque in maximarum rerum ignoratione versari¹⁸⁸.

αλλά το ζήτημα το οποίο περιέχει την σπουδαιότερη αιτία (διαφωνίας) είναι το τί απ' τα δύο ισχύει. Να μένουν άπραγοι χωρίς να κοπιάζουν και ελεύθεροι από κάθε φροντίδα και διαχείριση για όλα τα ζητήματα ή αντιθέτως απ' αυτούς και την αρχή τους να πραγματοποιούνται και ν' αποφασίζονται όλα και επ' άπειρον να τα διατάζουν και να τα κινούν; Αυτή είναι η πρώτη και μεγαλύτερη διαφωνία και εάν αυτή δεν κριθεί οι άνθρωποι είναι αναγκασμένοι να περιπλανιόνται αντιμέτωποι με αυτή την κορυφαία άγνοια για τα περισσότερα πράγματα.

27 Sunt enim

philosophi et fuerunt, qui omnino¹⁸⁹ nullam habere censerent¹⁹⁰
rerum humanarum procuracionem deos. Quorum si vera sen-
tentia est, quae potest esse pietas¹⁹¹, quae sanctitas. quae religio?

Γιατί υπάρχουν και υπήρχαν φιλόσοφοι που πιστεύουν πως οι θεοί δεν έχουν παντελώς καμία ανάμιξη στα ανθρώπινα πράγματα. Κι αν η δική τους άποψη είναι η αληθινή, πώς μπορεί να υπάρχει ευσέβεια, ιερότητα, θρησκεία;

31 Haec enim omnia pure¹⁹² atque caste¹⁹³ tribuenda¹⁹⁴ deorum numini¹⁹⁵
ita¹⁹⁶ sunt, si animadvertuntur¹⁹⁷ ab iis et si est aliquid a deis imor-
talibus hominum generi¹⁹⁸ tributum¹⁹⁹. Sin autem²⁰⁰ dei neque possunt
nos iuvare²⁰¹ nec volunt, nec omnino curant²⁰² nec quid agamus
animadvertunt, nec est quod ab iis ad hominum vitam perma-

¹⁷⁴ Magnopere, magis, maxime: πολύ, πιο πολύ, πάρα πολύ

¹⁷⁵ Contineo (continui, contentum, continere)2: περιέχω, αγκαλιάζω, συγκρατώ

¹⁷⁶ Uter, utra, utrum: ποιο απ' τα δύο

¹⁷⁷ Ago (egi, actum, agrere)3: κάνω, άγω

¹⁷⁸ Molior (molitus sum, moli)4: κοπιάζω, επιχειρώ

¹⁷⁹ Curatio, -onis: φροντίδα, θεραπεία

¹⁸⁰ Administratio, -onis: διαχείριση

¹⁸¹ Vaco1: είμαι ελεύθερος, χωρίς ασχολία, κενός

¹⁸² An: αν, ή

¹⁸³ Factum, -i: πράξη

¹⁸⁴ Constituo (constitui, constitutum, constituere)3: αναδιοργανώνω, αποφασίζω

¹⁸⁵ Moveo (movi, motum, movere)2: κινώ

¹⁸⁶ Judicor (judicatus sum, judicari)1: κρίνομαι

¹⁸⁷ Erro1: περιπλανιέμαι, κάνω λάθος

¹⁸⁸ Verso1: στρέφω, γυρίζω/ versarius, -ii: ενάντιος?

¹⁸⁹ Omnino: παντελώς

¹⁹⁰ Censeo (censui, censum, censere)2: πιστεύω, νομίζω, θεωρώ, εκτιμώ

¹⁹¹ Pietas, -atis (θηλ): ευσέβεια, σεβασμός

¹⁹² Purus, -a, -um: αγνός, καθαρός, λαμπερός

¹⁹³ Castus, -a, -um: ιερός, αγνός, ενάρετος

¹⁹⁴ Tribuo (tribui, tributum, tribuere)3: μοιράζω, αποδίδω, απονέμω

¹⁹⁵ Numen, -inis: θεότητα, πνεύμα

¹⁹⁶ Ita: έτσι, με τέτοιο τρόπο

¹⁹⁷ Animadverto (animadverti, animadversum, animadvertere)3: παρατηρώ, συγκεντρώνομαι, εκτιμώ

¹⁹⁸ Genus, -eris: γένος, καταγωγή

¹⁹⁹ Tributum, -i: φόρος, εισφορά

²⁰⁰ Autem: πάλι, εξάλλου, δε

²⁰¹ Iuvo1: ευχαριστώ, ικανοποιώ, βοηθώ

²⁰² Curo1: φροντίζω

nare²⁰³ possit, quid est quod ullos deis immortalibus cultus, honores, preces adhibeamus²⁰⁴?

Γιατί όλα αυτά είναι αγνά και ιερά αφιερώματα για το πνεύμα των θεών, αν παρατηρούμαστε απ' αυτούς και αν υπάρχει κι απ' τους αθάνατους θεούς κάποια εισφορά προς το γένος των ανθρώπων. Αν πάλι οι θεοί δεν μπορούν να μας βοηθήσουν ή δεν θέλουν, αν παντελώς δεν φροντίζουν και δεν παρατηρούν αυτά που κάνουμε, αν δεν υπάρχει κάτι απ' αυτούς που να μπορεί να διεισδύσει στον άνθρωπο τη ζωή, ποιος είναι ο λόγος να απευθυνόμαστε στους αθάνατους θεούς με λατρείες, τιμές και προσευχές;

37 In specie²⁰⁵ autem fictae²⁰⁶ simulationis²⁰⁷, sicut²⁰⁸ reliquae²⁰⁹ virtutes, item²¹⁰ pietas inesse²¹¹ non potest, cum qua simul²¹² sanctitatem²¹³ et religionem tolli²¹⁴ necesse²¹⁵ est, quibus sublatis perturbatio²¹⁶ vitae sequitur et magna confusio; atque haud²¹⁷ scio an pietate adversos deos sublata fides etiam²¹⁸ et societas generis humani et una excellentissima virtus, iustitia, tollatur.

Η ευσέβεια πάλι, το ίδιο όπως και οι υπόλοιπες αρετές, δεν μπορεί να υπάρξει (μόνο) στο θέαμα, την απάτη και την προσποίηση, και μαζί μ' αυτήν είναι αναπόφευκτο να καταστραφούν, η ιερότητα και η θρησκεία, και μ' αυτές κατεστραμμένες, η ζωή ακολουθείται από ταραχή και πολύ μεγάλη σύγχυση· και απ' όσο ξέρω, αν η ευσέβεια απέναντι στους θεούς καταστραφεί επίσης χάνεται και η πίστη στις κοινωνίες του ανθρωπίνου γένους και η εξαιρετικότερη των αρετών, η δικαιοσύνη.

43 Sunt autem alii²¹⁹ philosophi, et ii quidem²²⁰ magni atque nobiles, qui deorum mente atque ratione omnem mundum administrari et regi censeant, neque vero id solum, sed etiam ab isdem hominum vitae consuli²²¹ et provideri²²²; Nam et fruges²²³ et reliqua, quae terra pariat²²⁴, et tempestates²²⁵ ac temporum varietates caelique mutationes²²⁶, quibus omnia, quae terra gignat, maturate²²⁷ pubescant²²⁸, a dis immortalibus tribui generi humano putant²²⁹ multaque,

²⁰³ Permano1: διεισδύω, διαποτίζω

²⁰⁴ Adhibeo (adhibui, adhibitum, adhibere)2: απευθύνομαι

²⁰⁵ Species, -ei: θέαμα, μορφή

²⁰⁶ Fictus, -a, -um (μετοχή του fingo: προσποιούμαι, απατώ): επινόηση, πρόφαση

²⁰⁷ Simulation, -onis: προσποίηση, υποκρισία

²⁰⁸ Sicut: όπως

²⁰⁹ Reliquus, -a, -um: υπόλοιπος

²¹⁰ Item: όπως, το ίδιο με

²¹¹ Insum, infui, inesse: είναι, ανήκει, υπάρχει

²¹² Simul: μόλις

²¹³ Sanctitas, -atis: ιερότητα, αγνότητα, αρετή

²¹⁴ Tollor (sublatus sum, tolli): υψώνομαι, σηκώνομαι, καταστρέφομαι, εξαφανίζομαι

²¹⁵ Necesse: αναπόφευκτο, απαραίτητο

²¹⁶ Perturbatio, -onis: ταραχή

²¹⁷ Haud: μετά βίας, με κανένα τρόπο, όχι

²¹⁸ Etiam: ακόμη, επίσης

²¹⁹ Alius, alia, aliud: άλλος, -η, -ο

²²⁰ Quidem: βέβαια, πράγματι

²²¹ Consolor (consultus sum, consuli): φροντίζομαι

²²² Provideor (provisus sum, provideri): κάποιος προνοεί για μένα

²²³ Frux, -gis: καρπός, σοδειά

²²⁴ Pario (peperi, partum, parere): γεννώ

²²⁵ Tempestas, -atis: καταιγίδα

²²⁶ Mutation, -onis: αλλαγή, μεταβολή

²²⁷ Maturation, -onis: ωριμότητα

²²⁸ Pubesco (pubui, -, pubescere): ωριμάζω

²²⁹ Puto1: θεωρώ

quae dicentur in his libris²³⁰, colligunt²³¹, quae talia²³² sunt, at ea ipsa dei immortales ad usum hominum fabricate paene²³³ videantur.

Υπάρχουν πάλι άλλοι φιλόσοφοι και βέβαια αυτοί που είναι σπουδαίοι και ευγενείς, που πιστεύουν ότι με το μυαλό και τη λογική των θεών διοικείται και κυριαρχείται ολόκληρος ο κόσμος, και όχι μόνο αυτό, αλλά ακόμα ότι οι θεοί προνοούν και φροντίζουν για τις ζωές των ανθρώπων. Γιατί και οι καρποί και τα υπόλοιπα που η γη γεννά, και οι καταιγίδες, και των εποχών οι διαφοροποιήσεις, και οι αλλαγές τ' ουρανού, μέσω των οποίων όλα όσα η γη γεννά, αναπτύσσονται και ωριμάζουν, θεωρούν ότι έχουν μοιραστεί από τους αθάνατους θεούς προς το γένος των ανθρώπων, και συλλέγουν πολλά, τα οποία λέγονται σ' ετούτα τα βιβλία, που είναι τέτοια ώστε σχεδόν να φαίνεται πως αυτά τα ίδια είναι κατασκευασμένα από τους αθάνατους θεούς για να χρησιμοποιηθούν από τους ανθρώπους.

52Contra quos Carneades ita multa disseruit²³⁴, ut excitaret²³⁵ homines non socordes²³⁶ ad veri investigandi cupiditatem²³⁷. Res enim nulla est, de qua tantopere non solum indocti, sed etiam docti dissentiant²³⁸, quorum opiniones cum tam variae sint tamque inter se dissidentes²³⁹, alterum fieri²⁴⁰ profecto²⁴¹ potest, ut earum nulla, alterum certe non potest, ut plus una vera sit.

Στους οποίους ο Καρνεάδης αντέκρουσε πολλά (επιχειρήματα) με τέτοιο τρόπο, ώστε να ξυπνήσει την επιθυμία στους μη αναίσθητους ανθρώπους, για διερεύνηση της αλήθειας. Γιατί (δεν) υπάρχει κανένα (άλλο) ζήτημα για το οποίο να διαφωνούν σε τέτοιο βαθμό όχι μόνο οι αμόρφωτοι αλλά και οι μορφωμένοι· των οποίων οι γνώμες βρίσκονται σε τόση ποικιλία και σε τόση απόσταση μεταξύ τους ώστε από τη μια είναι δυνατόν καμία απ' αυτές να μην είναι αληθινή κι απ' την άλλη σίγουρα δεν μπορεί (να είναι αληθινή) πάνω από μια.

57Qua quidem in causa et benivolos obiurgatores²⁴² placare²⁴³ et invidos²⁴⁴ vituperatores²⁴⁵ confutare²⁴⁶ possumus, ut alteros reprehentisse²⁴⁷ paeniteat²⁴⁸, alteri didicisse²⁴⁹ se gaudeant²⁵⁰; nam qui admonent²⁵¹ amice, docendi²⁵² sunt, qui inimice insectantur²⁵³, repellendi²⁵⁴. Mul-

²³⁰ Liber, libri2: βιβλία

²³¹ Colligo (collegi, collectum, colligere)3: παίρνω, μαζεύω, συλλέγω

²³² Talis, tale: τέτοιος, -α (δικατάληκτο), τέτοιο

²³³ Paene: σχεδόν

²³⁴ Dissero (disserui, dissertum, disserere)3: διαλέγομαι, συζητώ

²³⁵ Excito1: ξυπνώ

²³⁶ Socors, -dis: άκαρδος

²³⁷ Cupiditas, -atis: επιθυμία

²³⁸ Dissentio (dissensi, dissensum, dissentire)4: διαφωνώ

²³⁹ Dissideo (dissedi, x, dissidere): διαχωρίζω, αποστασιοποιώ, διαφωνώ

²⁴⁰ Fio, factus sum, fieri: γίνομαι

²⁴¹ Proficio (profeci, profectum, proficere): προοδεύω, επωφελούμαι, συνεισφέρω, προβαίνω

²⁴² Obiurgator, -is: κριτής

²⁴³ Placo1: εξευμενίζω

²⁴⁴ Invidus, -a, -um: φθονερός

²⁴⁵ Vituperator, -is: επικριτής

²⁴⁶ Confuto1: αντικρούω

²⁴⁷ Reprehendo (reprehendi, reprehensum, reprehendere): μέφομαι, επιτιμώ

²⁴⁸ Paenitet (paenituit, x, paenitere)2: μετανιώνω

²⁴⁹ Disco (didici, x, discere)3: μαθαίνω

²⁵⁰ Gaudeo (gavisus sum, gaudere)2, ημαποθ.: χαίρομαι

²⁵¹ Admoneo (admonui, admonitum, admonere)2: νουθετώ, επιπλήττω, προτείνω, συμβουλεύω, πείθω, προειδοποιώ

²⁵² Doceo (docui, doctum, docere)2: διδάσκω

²⁵³ Insector1: διώκω, κυνηγώ, χλεύαζω

²⁵⁴ Repello (repuli και reppuli, repulsum, repellere)3: απωθώ, απορρίπτω

tum autem fluxisse²⁵⁵ video de libris nostris, quos cum pluris²⁵⁶ brevi²⁵⁷ tempore edidimus²⁵⁸, variumque sermonem²⁵⁹ partim admirantium²⁶⁰, unde²⁶¹ hoc philosophandi nobis subito²⁶² studium²⁶³ extitisset²⁶⁴, partim, quid quaque de re certi haberemus scribere cupientium²⁶⁵.

Πράγματι, σχετικά μ' αυτό το ζήτημα, μπορούμε και να εξευμενίσουμε τους καλοπροαίρετους κριτές και να αντικρούσουμε τους φθονερούς επικριτές, ώστε οι μεν να μετανιώσουν για τις επικρίσεις τους και οι δε να χαρούν για την απόκτηση γνώσης· διότι σ' αυτούς οι οποίοι αντιτίθενται φιλικά είναι (ταιριαστή) η διδασχή, (ενώ) σ' αυτούς οι οποίοι εχθρικά χλευάζουν, η απόρριψη. Βλέπω πάλι να ρέουν πολλές και διάφορες συζητήσεις για τα βιβλία μου, των οποίων το πλήθος παρήγα σε σύντομο χρονικό διάστημα, ένα μέρος (των συζητήσεων προέρχεται) από απορημένους που αντιδρούν στην ξαφνική μου επιθυμία για το φιλοσοφείν, ενώ ένα άλλο μέρος απ' όσους επιθυμούν (να μάθουν) τα βέβαια συμπεράσματα εξ όσων έχω γράψει.

64 Multis etiam sensi²⁶⁶

mirabile videri eam nobis potissimum²⁶⁷ probatam²⁶⁸ esse philosophiam, quae lucem²⁶⁹ eriperet²⁷⁰ et quasi²⁷¹ noctem quandam rebus offunderet, desertaeque disciplinae et iam pridem relictæ patrociniū necopinatum a nobis esse susceptum.

Σε πολλούς, επίσης καταλαβαίνω, ότι φαίνεται εκπληκτικό που την ισχυρότερη έγκρισή μας έχει μια φιλοσοφία η οποία στερεί το φως και σαν κάποια νύχτα τα πράγματα πλημυρίζει, έρημες επιστήμες και ήδη από καιρό εγκαταλελειμμένες προστασία απρόσμενη από μας να δέχονται.

68 Nos autem nec subito coepimus

philosophari nec mediocrem a primo tempore aetatis in eo studio operam curamque consumpsimus et, cum minime videbamus, tum maxime philosophabamur, quod et orationes declarant refertae philosophorum sententiis et doctissimorum hominum familiaritates, quibus semper domus nostra floruit, et principes illi, Diodotus, Philo, Antiochus, Posidonius, a quibus instituti sumus.

Εμείς πάλι ούτε αμέσως αρχίσαμε να φιλοσοφούμε ούτε μετά από λίγο· από τον πρώτο καιρό της εποχής μας στην ασχολία μ' αυτή τη μελέτη καταναλωθήκαμε και όταν ελάχιστα ήταν ορατό, τότε φιλοσοφούσαμε περισσότερο, το οποίο και οι λόγοι μας δηλώνουν φέροντας φιλοσοφικές απόψεις και η οικειότητά μας με τους πιο μορφωμένους των ανδρών, από τους οποίους το σπίτι μας πάντα ευδοκιμούσε, και οι (πνευματικοί) ηγέτες εκείνοι, ο Διόδωτος, ο Φίλων, ο Αντίοχος, ο Ποσειδώνιος, απ' τους οποίους διδαχθήκαμε.

74 Et si omnia philosophiae

²⁵⁵ Fluo (fluxi, fluctum, fluere)3: ρέω, κατακλύζω

²⁵⁶ Complus, -us, -us: πληθώρα

²⁵⁷ Brevis, -is, -e: βραχύς, σύντομος

²⁵⁸ Edo (edidi, editum, edere)3: εκδίδω, παράγω

²⁵⁹ Sermo, -nis: κουβέντα, λόγος, συζήτηση

²⁶⁰ Admirantium: γενική πληθυντικού της μετοχής admirans, -antis, του αποθετικού admiror (admiratus sum, admirari)/θαυμάζω, απορώ

²⁶¹ Unde: απ' όπου

²⁶² Subito: ξαφνικά

²⁶³ Studium, -ii: επιθυμία, ζήλος, προθυμία, σπουδή, φροντίδα, επιμέλεια

²⁶⁴ Exsisto και existo (extiti ή existiti, existere)3: εξανίσταμαι

²⁶⁵ Cupientium: μετ. γεν. πληθ. του cupio (cupivi, cupitum, cupere)3/θέλω, επιθυμώ

²⁶⁶ Sentio (sensi, sensum, sentire)4: αισθάνομαι, καταλαβαίνω

²⁶⁷ Potius, potior, potissimum: ισχυρά, ισχυρότερα, ισχυρότατα

²⁶⁸ Probo1: κρίνω, εγκρίνω

²⁶⁹ Lux, -cis (θηλ.): φως

²⁷⁰ Eripio (eripui, ereptum, eripere)3: αρπάζω

²⁷¹ Quasi: σα να, σαν

praecepta referuntur ad vitam, arbitramur²⁷² nos et publicis et privatis in rebus ea praestitisse²⁷³, quae ratio²⁷⁴ et doctrina praescripserit²⁷⁵.

IV. Sin autem quis requirit, quae causa nos inpulerit, ut haec tam sero²⁷⁶ litteris mandaremus²⁷⁷, nihil est, quod expedire²⁷⁸ tam facile possimus.

Και αν όλες οι διδαχές της φιλοσοφίας αναφέρονται στη ζωή, πιστεύουμε και στα δημόσια και στα ιδιωτικά πράγματα, ότι έχουμε υποστηρίξει, αυτά τα οποία ορίζει (η φιλοσοφία) στη λογική και στη θεωρία. Αν πάλι κάποιος ρωτήσει, ποια αιτία μας τράβηξε ώστε αυτά τόσο καθυστερημένα να καταγράψουμε, τίποτα δεν υπάρχει που να μπορούμε να εκφράσουμε πιο εύκολα.

79 Nam cum otio²⁷⁹ langueremus et is esset rei publicae status ut eam unius consilio atque cura gubernari necesse esset, primum ipsius rei publicae causam philosophiam nostris hominibus explicandam putavi, magni existimans²⁸⁰ interesse ad decus et ad laudem civitatis res tam gravis tamque praeclaras Latinis etiam litteris contineri· eoque me minus instituti²⁸¹ mei paenitet quod facile sentio quam multorum non modo discendi sed etiam scribendi studia commoverim.

Διότι, όταν στην αεργία αδρανούσαμε και τέτοια ήταν η κατάσταση του κράτους ώστε να είναι απαραίτητο σ' αυτό ενός η γνώμη και η φροντίδα να κυριαρχήσει, πρώτα στου ίδιου μας του κράτους τους ανθρώπους θεωρήσαμε σκόπιμη την ανάπτυξη της φιλοσοφίας, εκτιμώντας ως πολύ ενδιαφέρον για την τιμή και τη δόξα του κράτους, να συμπεριλάβει πράγματα τόσο σημαντικά και τόσο λαμπρά στα λατινικά γράμματα επίσης. Και αυτό μας το σχέδιο ελάχιστα μετανοούμε επειδή εύκολα καταλαβαίνουμε πόσο πολλούς έχουμε παρακινήσει όχι μόνο να μάθουν αλλά επίσης να συγγράψουν μελέτες.

86 Complures enim Graecis institutionibus eruditi²⁸² ea quae didicerant cum civibus suis communicare non poterant, quod illa quae a Graecis acceperant²⁸³ Latine dici posse diffiderent²⁸⁴: quod in genere tantum profecisse videmur ut a Graecis ne verborum quidem copia²⁸⁵ vinceremur.

Διότι πολλοί μελετητές της ελληνικής παράδοσης, αυτά τα οποία είχαν μάθει δεν μπόρεσαν να τα επικοινωνήσουν στους συμπολίτες τους, επειδή αμέββαλλαν για το πώς έπρεπε να ειπωθούν στη Λατινική εκείνα που παρελήφθησαν από τους Έλληνες · όμως γενικά μας φαίνεται πως έχει γίνει τόση πρόοδος ώστε στην αφθονία του λεξιλογίου δεν ηττόμαστε από τους Έλληνες.

90 Hortata etiam est²⁸⁶
ut me ad haec, conferrem²⁸⁷ animi aegritudo²⁸⁸ fortunae magna

²⁷² Arbitror1 αποθ.: νομίζω, πιστεύω

²⁷³ Praesto1: υποστηρίζω, υπερέχω, ξεχωρίζω

²⁷⁴ Ratio, -onis: φύση, λογική

²⁷⁵ Praescribo (praescripsi, praescriptum, praescribere)3: γράφω, προγράφω, ορίζω, καθορίζω

²⁷⁶ Sero (sevi, satum, serere)3: συναρμόζω, φυτεύω, παράγω, εδραιώνω/αργά

²⁷⁷ Mando (mandavi, mandatum, mandare)1: διατάζω, αποτυπώνω εγγράφως, παραγγέλλω, εμπιστεύομαι, αφιερώνω

²⁷⁸ Expedio (expedivi, expeditum, expedire)4: απελευθερώνω

²⁷⁹ Otium, -i (ουδ.) 2: απραξία, αεργία, αδράνεια, ηρεμία, γαλήνη, ησυχία

²⁸⁰ Existimo3/ existimans, -ntis: εκτιμώντας, αξιολογώντας

²⁸¹ Institutum, -ti,2: πρόθεση, σχέδιο, αρχή, συνήθεια, παράδοση, διδασκαλείο

²⁸² Erudito, -a: μαθητής, υπότροφος, μελετητής, σοφός

²⁸³ Accipio, -cepi, -ceptum, accipere3: υποδέχομαι, μαθαίνω

²⁸⁴ Diffido (diffisus sum, diffidere), ημιαπ. 3: δυσπιστώ, αμφιβάλλω

²⁸⁵ Copia, -ae: αφθονία

²⁸⁶ Hortor (hortatus sum, hortari), ημιαπ.1: προτρέπω, ενθαρρύνω

²⁸⁷ Confero (contuli, collatum, conferre)3: συγκρίνω, κομίζω, συγκεντρώνω

²⁸⁸ Aegritudo: δυσκολία

et gravi commota²⁸⁹ iniuria; cuius si maiorem aliquam levationem reperire²⁹⁰ potuissem, non ad hanc potissimum confugissem, ea vero ipsa nulla ratione melius frui²⁹¹ potui quam si me non modo ad legendos libros sed etiam ad totam philosophiam petractandam dedissem. Omnes autem eius partes atque omnia membra tum facillume noscuntur cum totae quaestiones scribendo explicantur; est enim admirabilis quaedam continuation seriesque rerum, ut alia nexa et omnes inter se aptae conligataeque videantur.

Επίσης με προέτρεψε σ' αυτή, το ψυχικό βάρος από το άδικο φορτίο τεράστιας και βαριάς μοίρας· στο οποίο αν κάποια μεγαλύτερη ανακούφιση είχα μπορέσει να βρω, δεν θα είχα προτιμήσει να καταφύγω σ' αυτήν (τη φιλοσοφία), όμως αυτή την ίδια, καμία άλλη μέθοδο καλύτερη για να την απολαύσω δεν θα μπορούσα να βρω, απ' το αν όχι μόνο να διάβαζα τα βιβλία αλλά και να παρέδιδα μια πραγματεία για ολόκληρη τη φιλοσοφία. Εξάλλου, όλα της τα τμήματα και όλοι οι κλάδοι της κατανοούνται με ευκολία τότε, όταν όλες της οι ερευνητικές μέθοδοι εξηγηθούν γραπτώς. Γιατί η συνέχεια και η διαδοχικότητα (τους) είναι κάτι άξιο θαυμασμού στο (συγκεκριμένο) θέμα, καθώς φαίνεται πως το ένα με το άλλο και όλα μεταξύ τους είναι συνδεδεμένα.

100 V. Qui autem requirunt quid quaque²⁹² de re ipsi sentiamus, curiosius id faciunt quam necesse est; non enim tam auctoritatis in disputando quam rationis momenta²⁹³ quaerenda sunt. Quin²⁹⁴ etiam obest²⁹⁵ plerumque iis qui discere volunt, auctoritas eorum qui se docere profitentur; desinunt²⁹⁶ enim²⁹⁷ suum iudicium adhibere, id habent ratum quod ad eo quem probant iudicatum vident.

106 Nec vero probare soleo id quod de Pythagoreis accepimus, quos ferunt, si quid adfirmarent²⁹⁸ in disputando, cum ex eis quaereretur quare²⁹⁹ ita esset, respondere solitos 'ipse dixit'; 'ipse' autem erat Pythagoras: tantum opinio praeiudicata poterat, ut etiam sine ratione valeret auctoritas.

Αυτοί πάλι που αναρωτιούνται ποια είναι η γνώμη μου πάνω στο κάθε ζήτημα, αυτό τους κάνει πιο περίεργους απ' όσο χρειάζεται· γιατί στη συζήτηση δεν είναι τόσο το κύρος παρά η ορμή των επιχειρημάτων το ζητούμενο. Επίσης δεν είναι ενάντια στην πραγματικότητα ότι οι περισσότεροι απ' αυτούς που θέλουν να μάθουν, επωφελούνται από το κύρος εκείνων που τους διδάσκουν· γιατί σταματούν να εφαρμόζουν τη δική τους κρίση, κι έχουν αυτό το επιχείρημα το οποίο βλέπουν ως αποδεδειγμένο νόμο από κείνους (τους δασκάλους τους). Όμως δεν συνηθίζω να εγκρίνω αυτό που οι Πυθαγόρειοι αποδέχονται, που όταν ερωτηθούν για κάτι που έχουν επιβεβαιώσει σε συζήτηση, ώστε να εξηγήσουν γιατί ισχύει, είναι συνηθισμένοι να απαντούν «Ο ίδιος το είπε», «Ο ίδιος», εννοώντας τον Πυθαγόρα· τόση ισχύ είχε μια προδικασμένη γνώμη ώστε ακόμα και χωρίς επιχειρήματα να εκτιμάται το κύρος της.

111 Qui autem admirantur nos hanc potissimum disciplinam secutos³⁰⁰, iis quattuor Academicis libris satis responsum videtur. Nec vero desertarum

²⁸⁹ Commotus, -a, -um (απ' το commoveo): προκεκλημένη, ενεργοποιημένη

²⁹⁰ Reperio (repperi, repertum, reperire)4: βρίσκω

²⁹¹ Fruor, fruius-fructus sum, frui (αποθετικό 3): απολαμβάνω

²⁹² Quaque: οπουδήποτε, κάθε

²⁹³ Momentum, -i 2: ορμή, φόρα κίνηση, σημασία

²⁹⁴ Quin: γιατί δεν, πώς και δεν, χωρίς, ακόμη πχ ακόμη κι αυτό;

²⁹⁵ Obsum: αντιτίθεμαι, ζημιώνω

²⁹⁶ Desino (desivi, desitum, desinere)3: σταματώ

²⁹⁷ Enim: γιατί

²⁹⁸ Adfirmo1: ισχυροποιώ, επιβεβαιώνω, υποστηρίζω

²⁹⁹ Quare: γιατί;

³⁰⁰ Secutus, -a, -um1/2: ακολουθούμενος

relictarumque³⁰¹ rerum patrociniū suscepimus³⁰²; non enim hominū interitū³⁰³ sententiae quoque occidunt³⁰⁴, sed lucem auctoris fortasse³⁰⁵ desiderant³⁰⁶; ut haec in philosophia ratio contra omnia disserendi nullamque rem aperte iudicandi profecta a Socrate, repetita ab Arcesila, confirmata a Carneade usque ad nostram viguit aetatem; quam nunc prope modum³⁰⁷ orbam esse in ipsa Graecia intellego.

Όποιοι πάλι εκπλήσσονται από την πολύ μεγάλη αφοσίωσή με την οποία την ακολουθήσαμε (την Ακαδημία), γι' αυτούς υπάρχουν τα τέσσερα βιβλία των Ακαδημεικών που θεωρείται ότι αποτελούν αρκετή απάντηση. Ούτε βέβαια αποδεχόμαστε μια έρημη κι εγκαταλελειμμένη παράδοση· διότι με την απώλεια του ανθρώπου δεν πεθαίνουν και οι θεωρίες του, αλλά ίσως χάνουν τη λάμψη του κύρους του (ηγέτη)· όπως αυτή τη φιλοσοφική μέθοδο που ενάντια σε όλα διατεινόταν και κανένα ζήτημα δεν έκρινε ανοιχτά, που αναπτύχθηκε με το Σωκράτη, επαναλήφθηκε από τον Αρκεσίλα, επιβεβαιώθηκε από τον Καρνεάδη ώσπου άκμασε στην εποχή μας· παρόλα αυτά καταλαβαίνω ότι τώρα στην ίδια την Ελλάδα ο άμεσος κύκλος της θα έχει περιοριστεί.

121 Quod non Academiae

vitio³⁰⁸ sed tarditate³⁰⁹ hominū arbitror³¹⁰ contigisse³¹¹; nam si singulas disciplinas³¹² percipere magnum est, quanto maius omnis? quod facere iis necesse est quibus propositum³¹³ est veri reperienti³¹⁴ causa et contra omnis philosophos et pro omnibus dicere. Cuius rei tantae tamque difficilis facultatem³¹⁵ consecutum esse³¹⁶ me non profiteor, secutum esse prae³¹⁷ me fero. Nec tamen³¹⁸ fieri potest ut qui hac ratione philosophentur ii nihil habeant quod sequantur.

Το οποίο, όχι σε λάθος της Ακαδημίας αλλά στην ανθρώπινη νωθρότητα πιστεύω ότι άπτεται· γιατί, αν το να κατανοήσεις μια θεωρία είναι μεγάλο ζήτημα, πόσο μεγαλύτερο (να τις κατανοήσεις) όλες; Το οποίο πρέπει απ' αυτούς να γίνει, αφού σκοπός τους είναι η ανακάλυψη της αλήθειας με το να μιλούν ενάντια όλων των φιλοσόφων και υπέρ όλων. Ενός ζητήματος τόσο ολοκληρωτικού και δύσκολου στην ικανότητα ν' παρακολουθηθεί, εγώ δεν προόδευσα (τόσο) στο παρελθόν (ώστε) να καταφέρω να γίνω ακόλουθος. Ούτε όμως είναι δυνατόν, αυτοί που φιλοσοφούν μ' αυτή τη λογική να μην έχουν τίποτα (καμία σχολή) που ν' ακολουθούν (/που να τους καθοδηγεί).

³⁰¹ Relictus, -a, -um: εγκαταλελειμμένος

³⁰² Suscipio (suscepi, susceptum, suscipere)3: αναλαμβάνω, αρχίζω, συμμετέχω, αναγνωρίζω, αποδέχομαι

³⁰³ Interitus4: ερείπιο, εξαφάνιση, καταστροφή

³⁰⁴ Occido (-cidi, -cisum, cidere): σκοτώνω

³⁰⁵ Fortasse: ίσως, πιθανόν

³⁰⁶ Desidero (-avi, -atum, -are): επιθυμώ, νοσταλγώ, χάνω

³⁰⁷ Modus, -um2: μέτρο, όριο, τρόπος

³⁰⁸ Vitium -i2: λάθος, ατέλεια, έγκλημα

³⁰⁹ Tarditas, -is3: βραδύτητα, νωθρότητα

³¹⁰ Arbitror1: νομίζω, πιστεύω

³¹¹ Contingo (contigi, contactum, contigere)3: αγγίζω, μολύνω

³¹² Disciplina, -ae1: παιδεία, μάθηση, επιστήμη

³¹³ Propositum, -i2: σκοπός, σχέδιο, σκέψη

³¹⁴ Reperio (repereri, repartum, reperere): βρίσκω, ανακαλύπτω, φέρνω στο φως

³¹⁵ Facultas, -tis3: ικανότητα, δεξιότητα, ευκαιρία

³¹⁶ Consequor (consecutus sum, consequi) αποθ.3: ακολουθώ

³¹⁷ Prae: πριν, μπροστά

³¹⁸ Tamen: όμως

130 Dictum est omnino³¹⁹ de hac
 re alio loco diligentius, sed quia³²⁰ nimis³²¹ indociles³²²
 quidam tardique sunt admonendi videntur saepius.
 Non enim sumus ii quibus nihil verum esse videatur,
 sed ii qui omnibus veris falsa quaedam adiuncta
 esse dicamus tanta similitudine ut in iis nulla insit
 certa iudicandi et adsentiendi nota. Ex quo exstitit
 illud, multa esse probabilia, quae quamquam non
 perciperentur, tamen, quia visum quendam haberent
 insignem et inlustrem iis sapientis vita regeretur.

Βέβαια το ζήτημα έχει πραγματευτεί αλλού με περισσότερη λεπτομέρεια, αλλά επειδή κάποιοι είναι υπερβολικά απείθαρχοι και νωθροί, φαίνεται ότι υπάρχει ανάγκη για συχνότερες επεξηγήσεις. Γιατί εμείς δεν είμαστε αυτοί που θεωρούν ότι τίποτα δεν είναι αληθινό, αλλά αυτοί που λέμε ότι σε όλα τα αληθινά είναι προστεθειμένα κάποια ψεύτικα τόσο πανομοιότυπα, ώστε σ' αυτά κανένα να μην υπάρχει σίγουρα διακρινόμενο και κατανοητό σημάδι. Απ' το οποίο προκύπτει ότι πολλά είναι πιθανά, κάποια απ' αυτά δεν γίνονται αντιληπτά, όμως, επειδή έχουν κάποιο ορατό σημάδι και λάμψη, απ' αυτό μπορεί η ζωή του σοφού ανδρός να οδηγηθεί.

140 VI. Sed iam³²³, ut omni me invidia³²⁴ liberem, ponam
 in medio sententias philosophorum de natura deorum.
 Quo quidem loco convocandi omnes videntur qui
 quae sit earum vera iudicent; tum demum³²⁵ mihi
 procax³²⁶ Academia videbitur, si aut consenserint
 omnes aut erit inventus aliquis qui quid verum sit
 invenerit. Itaque mihi libet exclamare ut in *Synephebis*:

pro deum, popularium omnium, adolescentium
 clamo postulo³²⁷ obsecro³²⁸ oro³²⁹ ploro³³⁰ atque inploro fidem
 non levissima de re, ut queritur ille 'in civitate' fieri
 'facinora³³¹ capitalia' -
 ad amico amante argentum accipere meretrix³³² non vult,

Αλλά, για να ελευθερώσω τον εαυτό μου απ' όλη την αντιπάθεια, θα τοποθετήσω σε γενικές γραμμές τις απόψεις των φιλοσόφων για τη φύση των θεών. Βέβαια σ' αυτό το θέμα όλοι θεωρούνται προσκεκλημένοι, οι οποίοι θα κρίνουν ποια εξ αυτών είναι η αληθινή· τελικά η Ακαδημία θα μου φανεί προκλητική τότε, είτε αν όλες θα συμφωνούν, είτε αν θα βρεθεί κάποιος που να έχει ανακαλύψει την αλήθεια. Κι έτσι θα νιώσω ελεύθερος ν' αναφωνήσω όπως στο *Συνέφηβο*:

Στους θεούς, τους λαϊκούς και τους εφήβους
 φωνάζω, ζητώ, εκλιπαρώ και ικετεύω, την πίστη
 όχι για κάτι ασήμαντο, σαν να παραπονιέται εκείνη που 'στη πόλη' κάνει
 το 'κορυφαίο έγκλημα'-
 (σαν) η πόρνη να μην θέλει να δεχθεί χρήματα από τον εραστή της

³¹⁹ Omnino-sed: οπωσδήποτε, αναμφίβολα-αλλά, παρόλα αυτά

³²⁰ Quia: επειδή, γι' αυτό (ίδια χρήση με το quod)

³²¹ Nimis: πάρα, πάρα πολύ, υπερβολικά (συνώνυμα: nimie, nimium)

³²² Indocilis, -is, -e: αδόμαστος, απείθαρχος

³²³ Iam: ήδη, κιόλας, πιά

³²⁴ Invidia, -ae: ζηλία, φθόνος

³²⁵ Demum: τελικά

³²⁶ Procax/pervixax, -acis: τολμηρή, αδιάντροπη, ανόσια, θρασύς, προκλητική

³²⁷ Postulo: προσεύχομαι, ρωτώ, ζητώ, απαιτώ, χρειάζομαι

³²⁸ Obsecro: εκλιπαρώ, ικετεύω

³²⁹ Oro: δέομαι, ικετεύω, παρακαλώ

³³⁰ Ploro: θρηνώ, κλαίω

³³¹ Facinus, -oris: εγκληματική, κακή, μοχθηρή πράξη

³³² Meretrix, -cis: πόρνη

150 sed ut adsint³³³ cognoscant animadvertant, quid de
religione pietate sanctitate caerimoniis fide iure³³⁴ iurando³³⁵,
quid de templis delubris³³⁶ sacrificiisque sollemnibus,
quid de ipsis auspiciis quibus nos praesumus
existimandum sit (haec enim omnia ad hanc de dis
inmortalibus quaestione ferenda sunt): profecto
eos ipsos qui se aliquid certi habere arbitrantur³³⁷
addubitare coget³³⁸ doctissimorum hominum de maxuma
re tanta dissensio.

Όμως για να παρίστανται, να γνωρίζουν, να εκτιμούν, σχετικά με τη θρησκεία, την ευσέβεια, την ιερότητα, τις τελετουργίες, την πίστη, το δικαίωμα στον όρκο, σχετικά με τα τεμένη, τις ιερές και επίσημες θυσίες, για τους ίδιους τους οιωνούς των οποίων την εκτίμηση προΐσταμαι (γιατί όλα αυτά πάνε μαζί με το ερώτημα της αθανασίας των θεών)· θα αγγίζει ακόμα κι αυτούς τους ίδιους που θεωρούν ότι είναι σίγουροι για κάποιο (δόγμα ή φιλόσοφο) και θα τους αναγκάσει ν' αμφιβάλλουν, η τόση διαφωνία των πιο μορφωμένων ανδρών για ένα τόσο σπουδαίο ζήτημα.

Quod cum saepe alias³³⁹, tum maxime animadverti
160 cum apud C. Cottam familiarem meum accurate sane
et diligenter de dis immortalibus disputatum est.
Nam cum feriis³⁴⁰ Latinis ad eum ipsius rogatu arcessituque³⁴¹
venissem, offendi³⁴² eum sedentem in exedra et
cum C. Velleio senator disputantem, ad quem tum
Epicurei primas ex nostris hominibus deferebant³⁴³.
Aderat etiam Q. Lucilius Balbus, qui tantos
progressus habebat in Stoicis ut cum excellentibus
in eo genere³⁴⁴ Graecis compararetur.
Tum ut me Cotta vidit, “Peropportune” inquit
170 “venis; oritur³⁴⁵ enim mihi magna de re altercatio³⁴⁶
cum Velleio, cui pro tuo studio³⁴⁷ non est alienum³⁴⁸
te interesse”.

Το οποίο συχνά και άλλοτε έχω παρατηρήσει, αλλά περισσότερο τότε που ήμουν με τον φίλο μου τον Γ. Κόττα που η αθανασία των θεών συζητήθηκε επιμελότερα και με αρκετή ακρίβεια. Γιατί όταν κατά τους Λατινικούς Εορτασμούς καλέστηκα από αλλού (που βρίσκονται) να πάω σπίτι του, τον βρήκα καθισμένο σε πάγκο να συζητάει με το Γ. Βελλήιο τον συγκλητικό, στον οποίο οι Επικούρειοι είχαν τότε αναθέσει την πρωτοκαθεδρία ανάμεσα στους άνδρες μας.

³³³ Adsum, adfui, adesse: είμαι παρόν, έρχομαι

³³⁴ Ius, -ris3: νομικό δικαίωμα

³³⁵ Iurandum, -i2: όρκος

³³⁶ Delubrum, -i2: ιερό, ναός

³³⁷ Arbitror (arbitratus sum, arbitrari) αποθ.1: νομίζω, θεωρώ

³³⁸ Cogo (coegi, coactum, cogere)3: αναγκάζω, συγκεντρώνω, συλλέγω

³³⁹ Alias: αλλού, άλλη φορά

³⁴⁰ FERIA1: γιορτή, αργία, πανηγύρι

³⁴¹ Arcesso (arcessivi, arcessitu, arcessere)3: καλώ από αλλού

³⁴² Offendo (offendi, offensum, offendere): συναντώ, βρίσκω, αντιμετωπίζω, προσβάλλω

³⁴³ Defero (detuli, delatum, deferre)3: μεταφέρω

³⁴⁴ Genus, -eris: γένος, καταγωγή

³⁴⁵ Orior (ortus sum, oriri)4: εμφανίζομαι, ανατέλλω, γεννιέμαι

³⁴⁶ Altercation, -onis3: αντιπαράθεση, διαφωνία, λογομαχία

³⁴⁷ Studium, -ii: σπουδή, ασχολία

³⁴⁸ Alienus, a, -um: ξένος

Επίσης ήταν παρόν και ο Κ. Λουκίλιος Βάλβος, που ήταν τόσο προχωρημένος στη Στωική φιλοσοφία ώστε μπορούσε να συγκριθεί με τους καλύτερους Έλληνες του είδους.

Τότε μόλις ο Κόττας με είδε «Τυχερέ» είπε «ήρθες· διότι εμφανίστηκες σε σπουδαίου ζητήματος αντιπαράθεση με το Βελλήιο, το οποίο, επειδή δεν είναι ξένο με τις μελέτες σου, θα σε ενδιέφερε.»

VII. “Atqui mihi quoque videor” inquam “venisse ut dicis opportune. Tres enim trium disciplinarum principes convenistis. M. enim Piso si adesset, nullius philosophiae, eam quidem quae in honore sunt, vacaret locus.”

Tum Cotta “Si”, inquit, “liber Antiochi nostri, qui ab eo nuper³⁴⁹ ad hunc Balbum missus est, vera 180 loquitur, nihil est quod Pisonem familiarem tuum desideres³⁵⁰; Antiocho enim Stoici cum Peripateticis re concinere³⁵¹ videntur, verbis discrepare; quo de libro, Balbe, velim³⁵² scire quid sentias.”

«Και σε μένα φαίνεται» είπα «ότι ήρθα τη σωστή στιγμή όπως ανέφερες. Γιατί τρεις εκ των τριών σχολών ηγέτες έχουν συνέλθει. Αν ήταν παρόν και ο Μ. Πείσων, καμία φιλοσοφία απ’ όσες τιμώνται δεν θα έλειπε.»

Τότε ο Κόττας είπε «Αν το βιβλίο του Αντίοχου μας, το οποίο απ’ αυτόν πρόσφατα, προς τον Βάλβο εστάλη, λέει αλήθεια, δεν υπάρχει τίποτα που να σε κάνει να επιθυμείς τον φίλο σου τον Πείσωνα· γιατί κατά τον Αντίοχο οι Στωικοί και οι Περιπατητικοί θεωρούνται να συμφωνούν επί της ουσίας κι ας διαφωνούν στα λόγια· θα ήθελα να ήξερα ποια είναι η γνώμη σου για το βιβλίο Βάλβε.»

“Egone?” inquit ille, “miror Antiochum hominem in primis acutum³⁵³ non vidisse interesse plurimum inter Stoicos, qui honesta³⁵⁴ a commodis non nomine sed genere toto diiungerent³⁵⁵, et Peripateticos, qui honesta commiscerent cum commodis, at³⁵⁶ ea inter se magnitudine et quasi gradibus, non genere different.

«Η δική μου;» είπε εκείνος, «εντυπωσιάζομαι από τον Αντίοχο, άνδρα οξύνου από τους κορυφαίους, που δεν είδε τη μεγάλη διαφορά ανάμεσα στους Στωικούς, οι οποίοι ξεχωρίζουν την ηθική από το συμφέρον όχι στο όνομα αλλά σ’ όλο το είδος της, και τους Περιπατητικούς, που την ηθική ανακατεύουν με το συμφέρον, αυτά μεταξύ τους τα διακρίνουν όχι σε είδος, αλλά στο μέγεθος και τη βαθμίδα του.

190 Haec enim est non verborum parva³⁵⁷ sed rerum per-magna dissensio. Verum hoc alias; nunc quod coepimus si videtur.”

“Mihi vero”, inquit Cotta, “videtur. Sed ut hic qui intervenit” me intuens³⁵⁸ “ne ignoret quae res agatur, de natura agebamus deorum, quae cum mihi videretur perobscura, ut semper videri solet, Epicuri ex Velleio sciscitabar³⁵⁹ sententiam. Quam ob rem”,

³⁴⁹ Nuper: πριν λίγο, πρόσφατα

³⁵⁰ Desidero1: επιθυμώ, μου λείπει κάτι

³⁵¹ Concino (concinui, x, concinere)3: υπογράφω, συμφωνώ, εναρμονίζω

³⁵² Volo (volui, velle): θέλω

³⁵³ Acutus, -a, -um: μυτερός, αιχμηρός, ακονισμένος

³⁵⁴ Honestas, -atis: τιμή, δόξα, ευπρέπεια

³⁵⁵ Diiungo (diiunxi, diiunctum, diiungere)3: χωρίζω, ξεχωρίζω

³⁵⁶ At: αλλά

³⁵⁷ Parvus, -a, -um: μικρός, -η, -ο

³⁵⁸ Intueor (intuitus sum, intueri): κοιτάζω

³⁵⁹ Sciscitor (sciscitatus sum, sciscitari): ρωτώ, εξετάζω, ανακρίνω

inquit “Vellei, nisi molestum est, repete³⁶⁰ quae
coeperas”.

Γιατί αυτή δεν είναι μια μικρή λόγων αλλά μεγάλη ουσίας διαφωνία. Η αλήθεια γι’ αυτό ανήκει
αλλού (άλλη συζήτηση, άλλη στιγμή)· τώρα ας δούμε αυτό το οποίο αρχίσαμε.»

«Κι εγώ νομίζω το ίδιο», είπε ο Κόττας. «Αλλά για να μην αγνοεί αυτός που ήρθε» κοιτάζοντάς
με «το ζήτημα που πραγματεύεται, για τη φύση των θεών πραγματευόμαστε, που για μένα
θεωρείται σκοτεινό, όπως πάντα συνηθίζει να θεωρείται, και τη γνώμη των Επικούρειων
εξετάζουμε δια μέσω του Βελλήιου. Για της οποίας το ζήτημα», είπε «αν δεν είναι ενοχλητικό,
συνέχισε αυτό που είχες αρχίσει».

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Anthony Everitt, *Cicero, The life and times of Rome’s greatest politician*, Random House Trade Paperbacks, N. York, 2003
- *The Life of Marcus Tullius Cicero*: by Conyers Middleton, D. D., Principal Librarian to the University of Cambridge, London: printed by W. Green, 4, Grange-Court, Carey Street, for the proprietors, Military Chronicle and Military Classics Office, 14, Charlotte-Street, Bloomsbury, and to be had of all the booksellers.-1816
- *Cicero, De Inventione, De Optimo Genere Oratorum, Topica*, English translation by H. M. Hubbell, Talcot professor of Greek, Yale University, Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press, London, William Heinemann LTD, MOMXLIX
- Michael von Albrecht, *Ιστορία της Ρωμαϊκής Λογοτεχνίας από τον Ανδρόνικο ως το Βοήθιο και η σημασία της για τα νεότερα χρόνια*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2013
- *Cicero, De Oratore*, Book I, translated into English with an introduction by E. N. P. Moor, M. A. assistant master at Clifton College, Methuen and Co. 18 Bury street, W.C., London 1892
- Κώστας Μπουραζέλης, *Οι Τρόφιμοι της Λύκαινας, συνοπτική ιστορία των Ρωμαίων και της πολιτείας τους από την ίδρυση της Ρώμης έως και την εποχή του Διοκλητιανού (753 π.Χ. – 305μ. Χ.)*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 2017
- *The Republic of Cicero*, translated from the Latin; and accompanied with a critical and historical introduction, by G. W. Featherstonhaugh, ESQ, Fellow of the Geological Society of London; of the American Philosophical Society; of the Lyceum of Natural History of New-York, &C. &C. &C, New-York: Published by G. & C. Carvill, 108 Broadway, 1829

³⁶⁰ Repeto (-i, itum, -ere)3: ανακαλώ, επαναλαμβάνω, αναλογίζομαι

- Ντεληγιάννης Ιωάννης, *Μ. Τυλλίου Κικέρωνα, Περί Νόμων, Τρία Βιβλία, Εισαγωγή-Κείμενο-Μετάφραση-Σχόλια*, Ινστιτούτο του Βιβλίου-Καρδαμίτσα, Αθήνα 2017
- Deligiannis Ioannis, Democritus University of Thrace Greece, *Cic. Rep. 4: A Guidebook for the Formation of a Normative Positive Social Behaviour and a National Identity*, journal article of the Mediterranean Chronicle, Vol. 9, Corfu 2019, pp. 69-94
- Πρακτικά συμποσίου λατινικών γραμμάτων, *Εγκώμια Ηγετικών Μορφών στην Λατινική Γραμματεία*, Λευκωσία, 13-14 Σεπτεμβρίου 2013, επιμέλεια: Σπ. Τζουνάκας
- Géza Alföldy, *Η Ιστορία της Ρωμαϊκής Κοινωνίας*, μτφ. Άγγελος Χανιώτης, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα, 2009
- Olga Alieva, Annemaré Kotzé, Sophie Van der Meeren, *When Wisdom Calls, Philosophical Protreptic in Antiquity*, Brepols 2018
https://www.academia.edu/38399843/When_Wisdom_Calls_Philosophical_Protreptic_in_Antiquity_Ed_by_O_Alieva_A_Kotz%C3%A9_S_Van_der_Meeren_Preview
- Cicero in twenty-eight volumes XIX, *De Natura Deorum, Academica*, with an english translation by H. Rackham, M. A., university lecturer and fellow and lecturer of Christ's College, Cambridge, Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press, London, William Heinemann LTD, MCMLXVII (first printed 1933)
- Marcus Tullius Cicero, *The Political Works of Marcus Tullius Cicero: Comprising his Treatise on the Commonwealth; and his Treatise on the Laws*. Translated from the original, with Dissertations and Notes in Two Volumes. By Francis Barham, Esq. (London: Edmund Spettigue, 1841-42). Vol. 2. <https://oll.libertyfund.org/titles/545>
- *De Legibus, Cicero, Roman censor, Claudia (gens), Philosophical works of Cicero, Roman Republic, 1St-Century Bc Books, Books in Political Philosophy, Philosophical Works of Cicero, Political Thought in Ancient Rome, Roman Republic, World Heritage Encyclopedia*
- *Cicero, Complete Works*, Delphi Classics, Ancient Classic Series, 2014, p. 1768-1804
- Brady B. Gilleland, *The Date of Cicero's "Partitiones Oratoriae"*, "Classical Philology 56, no. 1 (Jan., 1961): 29-32
<https://www.journals.uchicago.edu/doi/10.1086/364545?mobileUi=0>
- *Cicero's Brutus* (Book Review: *Brutus*. Loeb Classics ed. Trans. G. L. Hendrickson, and H. M. Hubbell, Harvard, Cicero, Marcus Tullius, University Press, 1971. Print. Evan Layne Johnson

- *Cicero's Brutus or History of Famous Orators; Also his Orator, or Accomplished Speaker*, Posting Date: November 15, 2011 [EBook #9776] Release Date: January, 2006 First Posted: October 15, 2003, Produced by Anne Soulard, Ted Garvin, and the Project Gutenberg Online Distributed Proofreading Team
- *Cicero, De officiis*, with an English translation by Walter Miller, London: William Heinemann, New York: The Macmillan co. MCMXIII, The Loeb classical library, edited by T.E. Page, Litt., and W.H.D. Rouse, Litt. D., Stanford University Library
- *Stoic Paradoxes (Paradoxa Stoicorum) Marcus Tullius Cicero*, translated by Cyrus R. Edmonds, first published in 1892
<https://archive.org/details/StoicParadoxesParadoxaStoicorumMarcusTulliusCicero/page/n13/mode/2up>
- Walter Englert, *Bringing philosophy to the light: Cicero's Paradoxa Stoicorum*
https://www.academia.edu/15024274/Bringing_Philosophy_to_the_Light_Ciceros_Paradoxa_Stoicorum
- Journal Article, *St. Augustine and the Hortensius of Cicero*, John Hammond Taylor, *Studies in Philology* Vol. 60, N. 3 (Jul. 1963), p.p. 487-498, University of North Carolina Press <https://www.jstor.org/stable/i392366>
- The Histories, Volume 3, Issue 1, article 18, 2016, *The Ideal vs. The Practical*, Joshua Power, La Salle University, powerj3@student.lasalle.edu <https://pdfs.semanticscholar.org/fee1/47aa387bd4408539def3e13d7f49ae2ac080.pdf>
- *Cicero, On Moral Ends*, Julia Annas, University of Arizona, Cambridge University Press 2004, first published in printed format 2001
https://archive.org/stream/CiceroOnMoralEndsCambridge/Cicero%2C%20On%20Moral%20Ends%20%28Cambridge%29_djvu.txt
- Cambridge Books Online, <http://ebooks.cambridge.org/> , *Aristotle, Plato and Pythagoreanism in the First Century BC New Directions for Philosophy*, edited by Malcolm Schofield, book DOI: <http://dx.doi.org/10.1017/CBO9781139096713> Online ISBN: 9781139096713, Hardback ISBN: 9781107020115
- *Cicero, De Finibus Bonorum et Malorum*, with an English translation by H. Racham, M.A., Fellow and tutor of Christ's College, Cambridge, London: William Heinemann, N. York: The Macmillan co, MCMXIV
- *Cicero's, Tusculan Disputations*; also, treatises on *The Nature of the Gods*, and on, *The Commonwealth*, literally translated, chiefly by C. D. Yonge, New York: Harper & Brothers, Publishers, Franklin Square, 1877

- M. Tullii Ciceronis, *De Natura Deorum, Libri tres*, with the commentary of G. F. Schoemann, edited by Austin Stickney, Boston: published by Ginn & Heath, 1881

- This webpage reproduces a book of the *De divinatione* by Cicero, published in the Loeb Classical Library, 1923

Book I:

http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Cicero/de_Divinatione/1*.html

Book II:

https://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Cicero/de_Divinatione/2*.html

- Journal Article, Robert J. Goar, *The Purpose of De Divinatione*, Transactions and Proceedings of the American Philological Association, Vol. 99 (1968), pp. 241-248 (8 pages), Published by: The Johns Hopkins University Press

https://www.jstor.org/stable/2935842?seq=1#metadata_info_tab_contents

- M. Tullius Cicero, *De Divinatione: introduction*
William Armistead Falconer, Ed., Introduction to the *de Divinatione*

<http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A2007.01.0053>

- M. Tullius Cicero, *De Amicitia*: introduction William Armistead Falconer, Ed.

- Cicero, *De amicitia*, John Paul Adams, CSUN

john.p.adams@csun.edu

- https://www.loebclassics.com/view/marcus_tullius_cicero-de_fato/1942/pb_LCL349.191.xml

- De Fato of Cicero (H. Rackham translation), Information Philosopher Web site

- Kevin Smith, *The Idle Argument in Cicero's De Fato*, Indiana University Purdue University Fort Wayne, p. 18

<https://pdfs.semanticscholar.org/fe60/c4a1cb7dfec335b00acf07053f2a7c229461.pdf>

- Αλέξανδρος Χρύσης, *Φιλοσοφία της Ιστορίας, Εισαγωγικές προσεγγίσεις από τους αρχαίους στο Μαρξ*, Εκδόσεις Κριτική, Αθήνα, 2004

- *Cicero's De fato in Deleuze's Logic of sense*, Michael James Bennett, McMaster University

https://www.academia.edu/10598332/Ciceros_De_Fato_in_Deleuzes_Logic_of_Sense

- M. Tulli Ciceronis, *Cato Maior, De Senectute*, with introduction and notes by James S. Reid, M. L., Fellow of Gonville and Caius College, Cambridge, University Lecturer in Roman History, American edition revised

by Francis W. Kelsey, University of Michigan, Allyn And Bacon
 Boston, New York, Chicago, Copyright, 1882, by John Allyn

- *Cicero, De officiis*, with an English translation by Walter Miller, London: William Heinemann, New York: The Macmillan co. MCMXIII, The Loeb classical library, edited by T.E. Page, Litt., and W.H.D. Rouse, Litt. D., Stanford University Library
- Journal Article, *St. Augustine and the Hortensius of Cicero*, John Hammond Taylor, *Studies in Philology* Vol. 60, N. 3 (Jul. 1963), p.p. 487-498, University of North Carolina Press
- Book review by Joseph B. Pike University Of Minnesota,
 M. Tutli Ciceronis de virtutibus libri fragmenta. Collegit HERMANNUS KNOELLINGER. Praemissa sunt excerpta ex Antonii de la Sale operibus et commentationes. MCMVII Lipsiae in Aedibus B. G. Teubneri. Pp. 96.
<https://www.journals.uchicago.edu/doi/pdfplus/10.1086/359449>
- The Mystery of Cicero's Lost Work "On Glory" July 25, 2018 Quintus Curtius History, Literature
 Cicero, De Gloria, manuscript hunters, On Glory
<https://qcurtius.com/2018/07/25/the-mystery-of-ciceros-lost-work-on-glory/>

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

<i>Πρόλογος</i>	2
<i>Εισαγωγή</i>	2
<i>Χρονοολόγιο</i>	2
<i>Βιογραφικό σημείωμα</i>	5
<i>Έργα</i>	7
<i>De inventione</i>	7
<i>De oratore</i>	8
<i>De re publica</i>	10
<i>De legibus</i>	12
<i>Partitiones oratoriae</i>	15
<i>Brutus</i>	15
<i>Orator</i>	16
<i>De optimo genere oratorum</i>	17
<i>Paradoxa Stoicorum ad M. Brutum</i>	18
<i>Topica</i>	18
<i>Hortensius</i>	19
<i>Academica</i>	20

<i>Timaeus</i>	21
<i>De finibush bonorum et malorum</i>	22
<i>Tusculanae disputationes</i>	23
<i>De natura deorum</i>	24
<i>De divinatione</i>	26
<i>Cato maior (De senectute)</i>	27
<i>De amicitia</i>	28
<i>De fato</i>	29
<i>De officiis</i>	31
Άλ λ ε ς α π ο λ ε σ θ ε ί σ ε ς π ρ α γ μ α τ ε ί ε ς:	32
<i>De consiliis suis</i>	32
<i>De consolatione</i>	32
<i>De virtutibus</i>	32
<i>De gloria</i>	32
Π α ρ ᾱ ρ τ η μ α	33
<i>DE NATURA DEORUM, μ ε τ ᾱ φ ρ α σ η σ τ α ε λ λ η ν ι κ ᾱ</i>	33
B I B Λ Ι Ο Γ Ρ Α Φ Ι Α	45

